खेमराज श्री कृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

श्रीपद्ममहापुराणम्

THE PADMAMAHĀPURĀṆAM

प्रथम भाग : [सृष्टि खण्ड]

देहलीस्थेन प्रो० डा० चारुदेवशास्त्रिणा प्रणीतया भूमिकया सनाथितम्
नागशरणसिंहसम्पादितश्लोकानुक्रमण्या च संहितम्

NAG PUBLISHERS

11-A/U.A. (POST OFFICE BUILDING) JAWAHARNAGAR, DELHI-

1. 11A/U.A. (Post Office Bldg.) JAWAHARNAGAR, DELHI-7
2. 8A/U.A. 3, JAWAHARNAGAR, DELHI-110007
3. JALALPURMAFI (Chunar, Mirzapur), U.P.

With Introduction, Verse-Index and Textual Corrections

1984
PRICE : Rs. 1000.00 (Set of four Vol.)

(PRINTED IN INDIA)
Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers, Jawahar Nagar, Delhi-7
Text printed at Gian Offset Printers, 308/2, Shahzada Bagh, Dayabasti Delhi-35 and
Introduction and Index at Amar Printing Press, 8/25, Vijay Nagar, Delhi - 9

ओं नमः परमात्मने ।

नमः सहशिष्याय भगवते कृष्णद्वैपायनाय व्यासाय ।

मत्कृतां भूमिकां दृष्ट्वा नारदीये विवेचिकाम् ।
प्रासदन्सूरयो भूरि मां च तेनोदहर्षयन् ।। १ ।।

पाश्र्वेपि तां तथाभूतां प्रणिनीषामि यत्नतः ।
आत्मनः परितोषाय विनोदाय विदामपि ।। २ ।।

अष्टाशीतिसमश्चाहं कृशोपि पलिती जरी ।
कृत्ये कष्टे प्रवृत्तो यत् तत्र हेतुरनुग्रहः ।। ३ ।।

कारुण्याब्धेः परेशस्य गुरूणामाशिषोऽपि वा ।
अन्यथा निःसहायस्य कथं मे स्यादुपक्रमः ।। ४ ।। (युग्मम्)

देवीं वाचमुपासीय कुर्वीय च क्रियाः[1] शुभाः ।
सन्ततं, मे वरं देयाद् वरेशः परमेश्वरः ।। ५ ।।

---

१. क्रियाः शास्त्रार्थनिबन्धनीः कृतीः ।

भूमिका

पुराणमहिमा

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् (१।१।४५)। बहुशास्त्रं समभ्यस्य बहुवेदान् सविस्तरान्। पुंसोऽश्रुतपुराणस्य सम्यग्याति न दर्शनम् (५।१०६।१३)।। पिशाचाः प्रायशो नाम ब्रह्मराक्षसनामकाः। वेदमन्त्रस्य वेत्तारो दृश्यन्ते न पुराणवित् (५।११.।४५) ।। पुराणविमुखो नैव सर्वः सर्वं हि पश्यति (४६) ।।

पुराणश्रवणस्य फलम्

पुराणं शृणुयान्नित्यं महापापदवानलम् (३।६१।५६)। पुराणं सर्वतीर्थेषु तीर्थं चाधिकमुच्यते। यस्य पादैकश्रवणाद्धरिरेव प्रसीदति (६०) ।। यथा सूर्यवपुर्भूत्वा प्रकाशाय चरेद्धरिः। सर्वेषां जगतामेव हरिरालोकहेतवे (६१) ।। तथैवान्त.प्रकाशाय पुराणावयवो हरिः। विचरेदिह भूतेषु पुराणं पावनं परम् (६२) ।। तस्माद्यदि हरेः प्रीतेरुत्पादे धीयते मतिः। श्रोतव्यमनिशं पुंभिः पुराणं कृष्णरूपिणः (६३) ।।

पाद्मम् इति समाख्यायां हेतुः

एतदेव महापद्ममद्भुतं यन्मयं जगत्। तद्वृत्तान्ताश्रयं तस्मात्पाद्ममित्युच्यते बुधैः (३।१।२६) ।।

पाद्मस्य पुराणस्य परिमाणम्

सृष्टिखण्ड इदं परिमाणमुक्तम्—सहस्रं पञ्चपञ्चाशत् पञ्चखण्डैः समन्वितम्। तत्रादौ सृष्टिखण्डं भूमिखण्डं ततः परम्। स्वर्गखण्डं ततः पश्चात्ततः पातालखण्डकम्। पञ्चमं ततः ख्यातमुत्तरं खण्डमुत्तमम् (१।१।५४-५५) ।। स्वर्गखण्डे (३।१।२३) तु सप्त खण्डान्युक्तानि। तत्र ब्रह्मखण्डं क्रियासारखण्डं चेति द्वयमतिरिक्तम् इति विसंवादः। श्लोकसंख्यायां तूभयत्र संवादः। पर्वशोऽप्यस्य विभागो लक्ष्यते—पञ्चभिः पर्वभिः प्रोक्तं संक्षेपाद् व्यासकारितात्। पौष्करं प्रथमं पर्व यत्रोत्पन्नः स्वयं विराट् (१।१।५६) ।। द्वितीयं तीर्थपर्वं स्यात्सर्वग्रहगणाश्रयम्। तृतीयपर्वग्रहणा राजानो भूरिदक्षिणाः (६०) ।। वंशानुचरितं चैव चतुर्थे परिकीर्तितम्।

पञ्चमे मोक्षतत्त्वं च सर्वतत्त्वं निगद्यते (६१) ।।

समुद्रमन्थने बीजम्

समुद्रमन्थनं नाम सृष्टिखण्डे (१।४।६-३३) इत्यत्राख्यायते । तत्सार इहोपाख्यायते—आत्रेयो रोषण ऋषि दुर्वासा विद्याधरीहस्ते सुगन्धाढ्यां मालां दृष्ट्वा साभिलाषस्तामाह—इमां मे देहि, जटाजूटे करिष्यामीति । सा च प्रमनास्तस्मै तां प्रददेश । स च शिरसि तां बद्ध्वोन्मत्तप्रेतवद् रराज, आत्मानं चोवाद—नाहं कामविचक्षणः, क्षुभ्यति च मे मनः, तेन स्वं सौभाग्यं प्रदर्शयन्नन्यत्र यामि । अथ मेदिनीं परिभ्रमन् स दिवौकसां पतिं महेन्द्रमैरावतमारूढं व्रजन्तमद्राक्षीत्, भ्रमदुन्मत्तषट्पदां तां मालामुन्मत्त-वत्तस्मिन्नशिक्षेप । स चेन्द्रस्तामादाय गजमूर्धनि प्रास, वारणश्च गन्धा-घ्राणेन मदान्धस्तामिमां पृथ्वीतले निचिक्षेप । तद् दृष्ट्वा महतीयं मेऽव-मानना देवराजेनैश्वर्यमदमत्तेन कृतेति मत्वा भृशं चुकोप शशाप च—मूढ, यतो दृप्तस्त्वं मामेवमवहेलयसि ततस्त्रैलोक्यं नष्टलक्ष्मीकं भविष्य-तीति । इन्द्रश्च शापभीतो गजस्कन्धादवरुह्यामर्षणं तं मुनिमनुनेतुं येते, परं प्रकृतिवक्रोऽसौ कस्यानुनयं ग्रहीष्यति । ततो मुनिः स्वमध्वानं प्रतस्थे, महेन्द्रश्चाप्यमरावतीम् । ततो निःश्रीकं सशक्रं त्रिभुवनं जज्ञे । न केचिद् दानानि ददुः, न केचिदीजिरे, न केचित्तपांसि तेपिरे । सुराश्चासुरैर्वि-जिग्यिरे । एवं दुःसंस्थिता विषममापन्नाः सुराः समेत्य पितामहं शरण-मुपेत्य सर्वं वृत्तं यथावदाचचक्षिरे, पितामहश्च सुरैः सङ्गत्य क्षीरार्णवे शयानं भगवन्तं पुण्डरीकाक्षं पुरुषोत्तममुपसद्योदाजहार—उत्तिष्ठ विष्णो, शीघ्रं देवानां हितं कुर्विति । सपदि प्रबुद्धः करुणावरुणालयः कमलापतिः स्माह—मा भैष्ट, भवतां करिष्यामि तेजस आप्यायनम् । यद् ब्रवीमि तद-नुष्ठीयताम् । दैत्यैः सम्भूय सर्वा ओषधीः समाहृत्य मन्दरं मन्थानं कृत्वा वासुकिं च नेत्रम्, मथ्यतां क्षीरोदधिः, ततः समुद्भूतेनामृतेन पीतेन बलिनो यूयं भविष्यथेति ।।

दक्षयज्ञे रुद्रस्यानिमन्त्रणे हेतुः

शृणु वत्से यथातथम् (१।५।३५) । येनाद्य कारणेनेह पतिस्ते न निमन्त्रितः । कपालपात्रधृक् चर्मी भस्मावृततनुस्तथा (३६) ।। शूली मुण्डी च नग्नश्च श्मशाने रमते सदा । विभूत्याङ्गानि सर्वाणि परिमार्ष्टि च नित्यशः (३७) ।। व्याघ्रचर्मपरीधानो हस्तिचर्म-परिच्छदः । कपालमाला शिरसि खट्वाङ्गं च करे स्थितम् (३८) ।। कट्यां वै गोनसं बद्ध्वा लिङ्गे ऽस्थ्नां वलयं तथा । पन्नगानां तु राजानमुपवीतं च वासुकिम् (३९) ।। भ्रमति चानेन सततं क्षितौ (४०) ।। त्रिनेत्रश्च त्रिशूली च गीतनृत्यरतः सदा । कुत्सितानि तथान्यानि सदा ते कुरुते पतिः (४१) । त्रपाकरो भवे-न्मह्यं देवानां सन्निधिः कथम् । कीदृक् च वसनं तस्य केतनं प्रति-नार्हति (४२) ।।

रुद्रेण ब्रह्मणः शिरसः कर्तनम्

ब्रह्मणः पञ्चमं वक्त्रमूर्ध्वमासीन्महात्मनः। ततो ब्रह्माऽभवन्मूढो रजसा चोपबृंहितः। ततोऽयं तेजसा सृष्टिममन्यत मया कृताम् (१।१४।९०-९१)॥ मत्तोऽन्यो नास्ति वै देवो येन सृष्टिः प्रवर्तिता। सहदेवा सगन्धर्वा पशुपक्षिसमाकुला (९२)॥ एवं मूढः स पञ्चास्यो विरिञ्चिरभवत् पुनः। साङ्गोपाङ्गेतिहासांश्च सरहस्यान् ससङ्ग्रहान्। वेदानधीते वक्त्रेण पञ्चमेनोर्ध्वचक्षुषा (९५)॥ तस्यासुरसुराः सव वक्त्रस्याद्भुतवर्चसः। तेजसा न च प्रकाशन्ते दीपाः सूर्योदये यथा (९६)॥ स्वपुरेष्वपि सोद्वेगा ह्यवर्तन्त विचेतसः। न कश्चिद् गणयेच्चान्यं तेजसा क्षिपते परान् (९७)॥ नाभिगन्तुं न च द्रष्टुं पुरस्तान्नोपसर्पितुम्। शेकुश्च तत्र संत्रस्ताः पद्मयोनि महाप्रभुम् (९९)॥ गच्छामः शरणं शम्भुं निस्तेजसोऽस्य तेजसा (१००)॥ (उपेत्य च तमित्थं प्रार्थयामासुः) यदस्माकं महद् वार्यं तेज ओजः पराक्रमः। तत्सर्वं ब्रह्मणा ग्रस्तं पञ्चमास्यस्य तेजसा (१०४)॥ जायते तु यथापूर्वं तथा कुरु महेश्वर (१०५)॥ इत्थं विनीतवत्प्रार्थितः शन्तातिः शिवस्तत्र जगाम यत्राहङ्कारविमूढात्मा विरिञ्चिरास, मोहेन परवांश्च भूतेशं भवं नाभिजज्ञौ। इत्थं लब्धावसरस्त्रिपुरारिस्तस्यातितेजस्वि वक्त्रमभिलक्ष्याट्टहासं हसित्वा वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण कदलीगर्भमिव कररुहैस्तच्छिरश्चकर्त॥

ब्रह्महत्याफलम्

ब्रह्मशिरश्छेदेन शिवो ब्रह्महा बभूव। ब्रह्महत्यादूषितं तं वर्णयन्नाह-ब्रह्महत्याभिभूतोऽसौ श्रमंस्त्राणं न विन्दति (१।१४।१६५) त्रपान्वितः कपालं तु पश्यन्हस्तगतं सदा। करौ विधुन्वन्बहुशो विक्षिप्तश्च मुहुर्मुहुः (१६६)॥ यदाऽस्य धुन्वतो हस्तौ कपालं पतते न तु। तदास्य बुद्धिरुत्पन्ना (निष्कृतिं करवाणि वै) (१६७)॥

को नाम ब्राह्मणः

येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा। शून्यं येन समाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः (१।१५।३६७)॥ येन केन चिदाच्छन्नो येन केन चिदाशितः। यत्र-क्वचन-शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः (३६८)॥ अहेरिव जनाद्भीतः सुहृदो नरकादिव। कुणपादिव नारीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः (३६९)॥ विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो मुनिराकाशवत् स्थितः। विष्णुप्रियकरः शान्तस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः (३७८)॥ निवारितसमारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम्। अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः (३८०)॥ इह सामान्यो ब्राह्मणो न लिलक्षयिषितः किन्तर्हि मोक्षाश्रमं समाश्रितो ब्राह्मणो यतिः। ब्राह्मण एव चतुर्थ आश्रमेऽधिक्रियत इति ब्राह्मणस्य यतेश्चाभेदमभिमत्येयं लक्षणोक्तिरिति वेद्यम्।

गोपकन्या सौन्दर्यम्

इह सृष्टिखण्डे षोडशेऽध्याये यदाभीर्याः सौन्दर्यमुपवर्णितं तदनुत्तमं काव्यमिति रसिकजनास्वादाय समस्य विन्यस्यते—नीलाभ्रकनकाम्भोजविद्रुमाभां सदर्शताम् (?)। त्विषं बिभ्रतीमङ्गैः केशगण्डेक्षणाधरैः। मन्मथाशोकवृक्षस्य प्रोद्भिन्नां कलिकामिव (१३७)॥ (इन्द्रो ददर्शेत्यनुषङ्गः)। (इदं च चिन्तयामास—) प्रदग्धहृच्छयेनैव नेत्रवह्निशिखोत्करैः। धात्रा कथं हि सा सृष्टा प्रतिरूपमपश्यता (१३८)॥ कल्पिता चेत् स्वयं बुद्ध्या नैपुण्यस्य गतिः परा। उत्तुङ्गाग्राविमौ सृष्टौ यद्धि मे पश्यतः सुखम् (१३९)॥ पयोधरौ नातिचित्रं कस्य संजायते हृदि। रागोपहतदेहोऽयमधरो यद्यपि स्फुटम् (१४०)॥ तथापि सेवमानस्य निर्वाणं सम्प्रयच्छति। वहद्भिरपि कौटिल्यमलकैः सुखमर्प्यते (१४१)॥ दोषोपि गुणवद् भाति भूरि सौन्दर्यमाश्रितः। नेत्रयोर्भूषितावन्तावाकर्णाभ्याशमागतौ (१४२)॥ कारणाद् भावचैतन्यं प्रवदन्ति हि तद्विदः। कर्णयो र्भूषणे नेत्रे नेत्रयोः श्रवणाविमौ (१४३)॥ कुण्डलाञ्जनयोरत्र नावकाशोऽस्ति कश्चन। न तद् युक्तं कटाक्षाणां विधाकरणं हृदि (१४४)॥

प्रतिज्ञाभङ्गे तत्तत्पापप्रसङ्गः

यूथपरिभ्रष्टा नन्दा नाम गौ र्वने तृणानि चरन्ती कदाचिद् व्याघ्रस्य संमुखे स्थिता। व्याघ्रश्च तामभ्यद्रवदवोचच्च—तिष्ठ तिष्ठ रे धेनुके, विधात्रा विहितो मे भक्षस्त्वमुपस्थितासीति। रोमहर्षणं निष्ठुरमिदं वचो निशम्य गोष्ठस्थं स्वं वत्सं स्मरन्ती स्नेहाक्ता तद्दर्शने निराशा तं व्याघ्रं सगद्गदमगादीत्—क्षन्तुमर्हसि मे नाथ, नात्मानं शोचामि, जानामि क्षणभङ्गुरं जीवितमिति। प्रथमे वयसि वर्तमानाया मम प्रथमजातः पुत्रकः क्षीरपायी नाद्यापि तृणमत्ति। स गोकुले बद्धो मां प्रतीक्षते क्षुधार्तः। तं शोचामि। तं स्तनं पाययित्वा मूर्धन्युपाघ्राय सखीभ्यः परिदाय हिताहितं चोपदिश्यावश्यं प्रतिनिवर्त्स्यामि, तदा त्वं मां यथेष्टं भक्षयिष्यसीति। कः प्रत्ययस्त्वं प्रत्यागमिष्यसीति व्याघ्रेणानुयुक्ता सा तं तैस्तैः शपथैः प्रत्याययति। प्रतिज्ञां चेदतीयां शास्त्रोक्तानीमानि पापानि मयि सन्त्विति। एतै र्वाक्यैः पापस्वरूपं निरवशेषं निरूपितं भवतीति तानीह सङ्ग्रहेणानुक्रम्यन्ते—यत्पापं ब्रह्मवध्यायां मातापितृवधेषु च (३१९।३२०)। तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः। यत्पापं लुब्धकानां तु म्लेच्छानां गरदायिनाम् (३२१)॥ तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः। गोषु विघ्नांश्च ये कुर्युः स्वपन्तीं ताडयन्ति च (३२२)॥ तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः। सकृद् दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति (३२३)॥ तस्य पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः। यस्त्वनर्हान् बलीवर्दान् विषमे वाहयेत् पुमान् (३२४)॥ कथायां कथ्यमानायां विघ्नं कारयते तु यः। तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः (३२५)॥ गृहे यस्या-

गतं मित्रं निराशं प्रतिगच्छति । तस्य पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः (३२९) ॥

अगस्त्येन समुद्रस्य पाने हेतुः

वृत्रवधाभितप्ता दितिजा समेत्य मन्त्रयाञ्चक्रिरे, उपायांश्च चिन्तयाञ्चक्रिरे, जगद्-विनाशं च घोरां मतिं शिश्रियिरे । ते रात्रौ क्रोधाविष्टा यत्र तत्र मुनीनामाश्रमानुज्जासयमासुः, शतसहस्रशश्च तापसान् पातयामासुः । एवं नक्तं कदनं कुर्वन्तः प्रविविशुरर्णवं दिवा । न चैतानवाबुधन्मनुजा मुनयोऽपि वा भीताश्च प्राद्रवन् दिशो दश । महेष्वासाः शूरा अपि ये केचन समुद्रसंश्रितांस्तान्नानुजग्मुः । इत्थं कदर्थिताः प्राणान् परीप्सवस्ते त्रिदशा आपन्नानुकम्पिनं भगवन्तं चक्रपाणिं शरणं ययुः, आत्मत्राणं च विभिक्षिरे । वेदाहं प्रजानां क्षयकारणम् । समुद्रस्य जलराशेः शोषणेऽभ्युपायश्चिन्त्यताम् । इत्युक्तास्ते तपोराशिं ज्वलन्तमिवादित्यं भगवन्तं मैत्रावरुणिमगस्त्यमभिगम्योचिरे—त्रायस्व दितिजैः पीडितान्नः, त्वं नो गतिरसि । वरमेकमद्भुतं वृणमहे पिबार्णवं महात्मन् समुद्रम् । पीते च तस्मिन्नशरणान्दैतेयान्सहेलं हनिष्यामः सानुबन्धान् । एवं प्रश्रितं प्रार्थितो दयार्द्रचेता मुनिपुङ्गवोऽगस्त्यः सन्निहितर्षिस्तोम ऊर्मिमन्तं निरवशेषं पपौ, निर्ववार च दिविजवर्गः (१।१९।१३६-१७२) ॥

नारदकृता हिमवत्प्रशस्तिः

अहो धर्मोचितस्तेऽस्ति संनिवेशो महागिरे । पृथुत्वं मनसा तुल्यं कन्दराणां तवानघ (१।४५।१२२) ॥ गुरुत्वं ते गुणौघानां स्थावरादतिरिच्यते । प्रसन्नता च तोयस्य मुनिभ्यश्चाधिका तव (१२३) ॥ न लक्ष्यामः शैलेन्द्र कुत्राविनयता स्थिता । नानातपोभिर्मुनिभिर्ज्वलनार्कसमप्रभैः (१२४) ॥ पावनैः पावितो नित्यं त्वं कन्दरसमाश्रयैः । अवमत्य विमानानि स्वर्गवासविरागिणः (१२५) ॥ पितुर्गृह इवासीना देवगन्धर्वकिन्नराः (१२६) ॥

गजाननस्योत्पत्तिः

कदाचिद् गन्धतैलेन गात्रमभ्यज्य शैलजा । चूर्णैरुद्वर्तयामास मलेनापूरितां तनुम् (१।४५।४४५) ॥ तदुद्वर्तनकं गृह्य नरं चक्रे गजाननम् । पुरुषं क्रीडती देवी तच्चाक्षिपदम्भसि (४४६) ॥ जाह्नव्या शिवया सख्या ततः सोऽभूद् बृहत्तनुः । कायेनातिविशालेन जगदापूरयत्तदा (१२६) ॥

शङ्करस्य पार्वत्या समं नर्मालापः

वक्रोक्तिः काव्यजीवितमित्येके । सा च चेतश्चमत्कारी पदघटनाविशेषः, यं चर्चयन्नेव चित्रीयते विदग्धो जनः । न हि बहवो वक्रोक्तेरीशते नाम । अत्र पुराणैकदेशे स्थितां सरसां नर्मालापविषयां वक्रोक्तिमुदाहरामः—

शङ्कर उवाच

शरीरे मम तन्वङ्गि सिते भास्यसितद्युतिः । भुजङ्गीवासिता शुभे संश्लिष्टा चन्दने तरौ (१।४६।१) ।। चन्द्रातपेन सम्पृक्ता रुधिराम्बर-संवृता । रजनीवासिते पक्षे दृष्टिदोषं ददासि मे (२) ।।

देव्युवाच

स्वकृतेन जनः सर्वो जाड्येन परिभूयते । अवश्यमर्थी प्राप्नोति खण्डनं शशिमण्डन (४) ।। तपोभिर्दीर्घचरितै र्या त्वां प्रार्थितवत्यहम् । तस्या मे नियतस्त्वेष ह्यवमानः पदे पदे (५) ।। नैवास्मि कुटिला शर्व विषमा न च धूर्जटे । सविषस्त्वं जगत्ख्यातो व्यक्तदोषाकराश्रयः (६) ।। त्वं हि मुष्णासि दशनान् (पूष्णः) नेत्रहन्ता भगस्य च । आदित्यस्त्वां विजानाति भगवान् द्वादशात्मकः (७) ।। मूर्ध्नि शूलं जनयसि स्वै र्दोषैर्मामधिक्षिपन् । यस्त्वं मामात्थ कृष्णेति महाकालोऽसि विश्रुतः (८) ।। यास्याम्यहं परित्य-क्तुमात्मानं तपसा गिरिम् । जीवन्त्या न मया कृत्यं धूर्त्तेन परिभूतया (९) ।। कापालिकेन क्षुद्रेण श्मशाने नित्यवासिना । विभूत्या लिप्तस्वाङ्गेन मातृमध्यस्थचारिणा (१०) ।।

शर्व उवाच

अगात्मजाऽसि गिरिजे नाहं निन्दापरस्तव । [illegible] बुद्ध्या तु मया कृत उन्मादसंश्रयः (१२)। नर्मवादी भविष्यामि(=भवामि) जहि कोपं शुचि-स्मिते । शिरसा प्रणतेनैव रचितस्ते मयाञ्जलिः (१४) ।। सत्यं सर्वैरवय-वैस्तनोषि सदृशं पितुः । हिमाचलस्य शृङ्गस्थमेघजालाकुलं मनः (१९) ।। तथा दुरवगाह्येभ्यो गहनो हि तवाशयः । काठिन्यमश्मसारेभ्यो वनेभ्यो वहुलं गता (२०) ।। कुटिलत्वं निम्नगाभ्यो दुःसेव्यत्वं हिमादपि । सङ्क्रान्तं सर्वमेवैतत् तन्वङ्गि हिमभूधरात् (२१) ।।

देव्युवाच

स्यात्सर्वं दोषदानेन निन्दायां गुणिनो बलात् । तवापि दुष्टसम्पर्कात् सङ्क्रान्तं सर्वमेव हि (२३) ।। व्यालेभ्योऽनेकजिह्वत्वं भस्मनोऽस्नेह-वृत्तिता । हृत्कालुष्यं शशाङ्कोत्थं दुर्बोधत्वं विषादपि (२४) ।। किं चात्र बहुनोक्तेन अलं वाचां श्रमेण ते । श्मशानवासान्निर्भीस्त्वं नग्नत्वात्तव न त्रपा । निर्घृणत्वं कपालित्वाद् दया ते विगता चिरम् (२५) ।। इत्युक्त्वा मन्दिरात्तस्मान्निजगाम हिमाद्रिजा (२६) ।

गणानामेकतमेन वीरकेण क्व मातर् यासीति पृष्टा साऽऽह—

कृष्णेत्युक्ता हरेणाहं स्तम्भितास्म्यवमानिता । साहं तपः करिष्यामि येन गौरीत्वमाप्नुयाम् ।।

क्षुद्वेदना

महत्यामनावृष्टौ भिक्षामलभमानाः कृच्छ्रेण ऋषयो राज्ञः प्रतिग्रह-मप्रतीच्छन्तः प्रसङ्गात् क्षुद्वेदनां वर्णयन्ति । सा वर्णना हृदयग्रहणीया

प्रत्यक्षरं सत्येति संगृह्यते—

शक्तिखड्गगदाभिश्च चक्रतोमरसायकैः (१।१६।२७८)। बाधिते वेदना या तु क्षुधया सापि निर्जिता। श्वासकुष्ठक्षयाष्ठीलीज्वरापस्मार-शूलकैः (२७९)॥ व्याधिभिर्जनिता सापि क्षुधाया नाधिका भवेत्। हिरण्याङ्गदकेयूरमुकुटोज्ज्वलकुण्डलाः (२८०)॥ क्षुधायां न विराजन्ते तत्र ये संस्थिता नराः। यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिर्विकर्षति (२८१)॥ तद्वच्छरीरज, नाड्यः शोष्यन्ते जठराग्निना। न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा नैव पश्यति (२८२)॥ दह्यते क्षीयते मूढः शुष्यते क्षुधयार्दितः। न पूर्वां दक्षिणां चापि पश्चिमां नोत्तमामपि (२८३)॥ न चाधो नैव चोर्ध्वं च क्षुधाविष्टोहि विन्दति। मूकत्वं बधिरत्वं च जडत्वमथ पङ्गुता २८४)॥ भैरवत्वममर्यादं क्षुधायाः संप्रवर्धते। जनकं जननीं पुत्रान्भार्यां दुहितरं तथा (२८५)॥ भ्रातरं स्वजनं चापि त्यजति क्षुधयार्दितः। न पितॄन् पूजयेत् सम्यग्देवं चापि गुरुं तथा (२८६)॥ ऋषीनुपागतांश्चापि क्षुधाविष्टो न वन्दते (२८७)॥

एकादश रुद्राः

निर्ऋतिश्चैव सन्ध्यश्च तृतीयश्चाप्ययोनिजः। मृगव्याधः कपर्दी च महाविश्वेश्वरश्च यः (१।४२।८४)॥ अहिर्बुध्न्यश्च भगवान् कपाली चैव पिङ्गलः। सेनानीश्च महातेजा रुद्राश्चैकादश स्मृताः (८५)॥

द्वादशादित्याः

इन्द्रो विष्णु र्भगस्त्वष्टा वरुणोंशोऽर्यमा रविः। पूषा मित्रश्च वरदो धाता पर्जन्य एव हि (१।१४२।१०१)॥ इत्येते द्वादशादित्या वरिष्ठास्त्रिदिवौकसाम् (१०२)॥

विश्वेदेवाः

विश्वेदेवाश्च विश्वायां धर्माज्जाता इति स्मृताः (१।४२।९३)॥ दक्षश्चैव महाबाहुः पुष्करस्तम एव च। चाक्षुषश्च ततोऽत्रिश्च तथा भद्रमहेश्वरौ (९४)। विश्वान्तकवसु र्बालो निकुम्भश्च महायशाः। रुरुदुश्चातिसिद्धौजा भास्करप्रमितद्युतिः (९५)॥

शशलक्ष्म

लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्कः शशविग्रह (१।४३।१२८)॥ कालिदासो प्येतत्संवादिनमर्थमाह रघौ—छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः।

चन्द्रमसः स्थितिः

न विदुः सोम ते मायां ये च नक्षत्रयोनयः। त्वमादित्यपथाद् ऊर्ध्वं ज्योतिषां चोपरि स्थितः (१।४३।१२९)॥ तदिदं वैज्ञानिका न सहन्ते। किमिदमज्ञानविजृम्भणमुत स्तुत्यातिशयोक्तिः।

कालनेमे र्दानवस्य भयदं रूपम्

भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताभरणाङ्गदः। मन्दराद्रिप्रतीकाशो महारजतसंवृतः (१।४३।१७१) ॥ शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः। शतशीर्षः स्थितः श्रीमाञ्शतशृङ्ग इवाचलः (१७२) ॥ कक्षे वहति संवृद्धो निदाघ इव पावकः। धूम्रकेशो हरिश्मश्रु र्दन्तुरो विकटाननः (१७३) ॥ त्रैलोक्यान्तरविस्तारं धारयन् विपुलं वपुः। बाहुभिस्तुलयन्व्योम। क्षिपन्पद्भ्यां महीधरान् (१७४) ॥ ईरयन्मुखनिश्वासै र्वृष्टिकारान् बलाहकान्। तिर्यगायतरक्ताक्षं मन्दरदोग्रवर्चसम् (१७५) ॥ दिधक्षन्तमिवायातः सर्वान् देवगणान्मृधं। तर्जयन्तं सुरगणांश्छादयन्तं दिशो दश (१७६) ॥

षड् आततायिनः

अग्निदो गरदश्चैव धनहारी च सुप्तगः। क्षेत्रदारापहारो च षडेते ह्याततायिनः (१।५०।५८) ॥

का नाम पतिव्रता

पुत्राच्छतगुणं स्नेहाद्राजानं च भयादथ। आराधयेत्पतिं शौरिं या पश्येत्सा पतिव्रता (१।५२।५७) ॥ कार्ये दासी रतौ वेश्या भोजने जननीसमा। विपत्सु मन्त्रिणी भर्तुः सा च भार्या पतिव्रता (५८) ॥ भर्तुराज्ञां न लङ्घयेद् या मनोवाक्कायकर्मभिः। भुक्ते पत्यौ सदा चात्ति सा च भार्या पतिव्रता (५९) ॥ नैव मत्सरमायाति न कार्पण्यं न मानिनी। मानेऽमाने समानं च या पश्येत् सा पतिव्रता (६१) ॥ सुवेषं वा नरं दृष्ट्वा भ्रातरं पितरं सुतम्। मन्यते च परं साध्वी सा च भार्या पतिव्रता (६२) ॥

न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति (१।५४।२३) ॥ अरक्षणाद्यथा पाकः श्वकाकवशगो भवेत्। तथैव युवती नारी स्वच्छन्दा दुष्टतां व्रजेत् (२५) ॥

षट्सु कन्या न देया

अत्यासन्नेऽतिदूरस्थे चात्याढ्ये चातिदुर्गते। कुलहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते (१।५४।६७) ॥

सदाचारः

आचारः परमो धर्म इत्युक्तम्। स आचारः किंलक्षणस्तत्राह—

न भुञ्जीतैकवस्त्रेण न स्नायादेकवाससा। न धारयेत् परस्यैवं स्नानवस्त्रं कदाचन (१।५१।८६) ॥ संस्कारं केशदन्तानां प्रातरेव समाचरेत्। गुरूणां च नमस्कारं नित्यमेव समाचरेत् (८७) ॥ हस्तपादे मुखे चैव पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत्। पञ्चार्द्रकस्तु भुञ्जानः शतं वर्षाणि जीवति

(८८) ।। देवतानां पुरो राज्ञां स्नातकाचार्ययोरपि । नाक्रामेत् कामतश्छायां विप्रस्य दीक्षितस्य च (८९) ।। गोविप्रावग्निविप्रौ च विप्रौ द्वौ दम्पती तथा । तयो र्मध्ये न गच्छेत स्वर्गस्थोपि पतेद् ध्रुवम् (९१) ।। न क्षौरं कारयेद् धीरः कुजस्याह्नि कदाचन। मलं न धारयेद् दन्ते नखं न वदने क्षिपेत् (९७) ।। पतितं कुष्ठसंयुक्तं चाण्डालं च गवाशिनम् । निर्धूतं ज्ञानहीनं च दूरतः परिवर्जयेत् (१०२) ।। शयनं चार्द्रपादेन शुष्कपादेन भोजनम् । नान्धकारे च शयनं भोजनं नैव कारयेत् (१२४) ।।

दुर्वाससः शापेन धर्मराजस्य त्रैरूप्येण जन्म

भरतानां कुले जातो धर्मो भूत्वा युधिष्ठिरः । विदुरो दासीपुत्रस्तु अन्य चैव वदाम्यहम् । यदा राजा हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रेण कर्षितः । तदा चाण्डालतां प्राप्तः स हि धर्मो महामतिः (२।१२।१२७, १२८) ।।

वृत्रासुरोत्पत्तिः

हिरण्याक्षादिषु दितिपुत्रेषु चक्रपाणिना हतेषु देवाः स्वं स्वमास्पदं प्रतिलेभिरेऽतिमात्रं च मुमुदिरे । दितिस्तु शुचा परीता पतिं कश्यपमुपेत्य प्रार्थयाञ्चक्रे—हतपुत्रा दीनास्मि जाता, पुत्रं मय्युत्पादय सर्वतेजोहरं देवराजसमप्रभम् । बाढं त्वयीत्थम्भूतः पुत्रो जनिष्यत इत्युदीर्य तस्या मूर्ध्नि स्वकरं निधाय मेरुं गिरिं तपसे प्रतस्थे । अत्रान्तरे दिति गर्भमादधे वर्षशतात्यये च पुत्रं सुषुवे । कश्यपश्च प्रतिनिवृत्तस्तस्य बल इति नाम चक्रे विधिवच्च तमुपनिन्ये । ततो बलस्तिग्मं तपस्तेपे, ब्रह्मचर्यं च साग्रं वर्षशतमुवास । तप्ततपाः संशितव्रतो महातेजाः स मातरं ददर्श । हर्षप्रकर्षपर्यन्तं गता माता तमभिसम्बोध्याह—वैरं निर्यातय पुत्र, प्रथमं पाकशासनं शातय, ततो गरुडवाहनं ततोऽन्यांश्च देवतान् । मातुराज्ञां शेषामिव शिरसाऽऽदाय सन्ध्यार्थे जलधिमुपशिश्रिये । अत्रान्तरे विदितवृत्तान्तो महेन्द्रो महतीं चिन्तामापन्नस्तद्वधार्थमुद्येमे । तत्रैवोपेत्य परमं जपं जपन्तं परमं तत्त्वं च चिन्तयन्तं दिव्येनाशनिना सहसा जघान जहर्ष च । भूयोपि दुःखसागरे निमग्ना दितिः करुणं क्रन्दन्ती पतिं कश्यपमुपेयाय दुःखं च स्व व्यक्ति निनाय । क्रोधेन प्रज्वलन्निव स महामुनिरिन्द्रस्य वधार्थाय पुत्रमेकमुत्पादयामीति ब्रुवन् जटामेकामवलुच्य शुचावग्नौ प्रचिक्षेप । ततो हुताशनकुण्डाद् घोरः कृष्णाञ्जनसवर्णो दंष्ट्राकरालवक्त्रः खड्गी चर्म्मी कश्चित्सत्त्वः समुत्तस्थौ । समुत्तिष्ठन्नेव च निजगाद—कस्मादहमुत्पादित इति । एवं पृष्टः कश्यपः प्रत्याह—पुत्र मम च दित्याश्च मनोरथं पूरय, जहि महेन्द्रं दुरात्मानमिति । योऽयं जज्ञे स एव वृत्रो न चान्यः ।

सेयं पौराणी कथा किन्निबन्धना किम्प्रमाणा वेति मीमांस्यम् । तैत्तिरीयिणस्त्वन्यथाऽऽचक्षते । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो-

ऽपराधात् इत्यत्र व्याकरणमहाभाष्य एषाऽऽरात् प्रत्यवमृष्टा। अत्रेत्थमामनन्त्यैतिह्यम्—विश्वरूपे स्वे पुत्रे इन्द्रेण हते तस्य घातायाभिचारयागं प्रकुर्वाणस्त्वष्टा स्माह—इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व। अत्रानवधानात्स स्वरेऽपाराध्यत्। शत्रुशब्दं शातयितर्यर्थेऽभिप्रयन्नपि षष्ठीसमासमनाश्रित्यान्तोदात्त चाकृत्वा बहुव्रीहिसमाश्रयेणाद्युदात्तमुदीरयामास। तेन जायमानस्य धातुकस्य सत्वस्येन्द्रः शातयिता घातकः सम्पेदे, अनिष्टं च महदापेदे।

वृत्रवधकथा

इह पुराणे वृत्रवधकथाऽप्यन्यथाऽऽख्याता। तत्रापि मूलं मृग्यम्। अयमत्र कथासारः। वृत्रवधे सचिन्तो भीतभीतो महेन्द्रः सप्तर्षीन्प्रेषयति वृत्राय। ते तमुपेत्यैवं सन्दिशन्ति—देवराजस्त्वया समं मैत्रीमिच्छति, तत्कथं न कुरुषे। वैरं समुत्सार्य सन्धारयैं, यदि तत्र कपटप्रयोगो न स्यात्। प्रत्ययो मे दीयतामिति वृत्रोऽगदीत्। इन्द्रं प्रति निवृत्ताः सप्तर्षयः प्राहुः—प्रत्ययं वृत्रोऽभिवाञ्छति, स प्रदीयतामिति। छद्मना चेत् प्रवर्तिष्ये ब्रह्महत्यादोषेण लेप्स्य इत्यृषीन् समदिशद् वृत्राय। एवं प्रलोभ्य विश्वास्य च तं दिवं प्रत्यागमेन न्यमन्त्रयत महच्च तं सममानयत, अर्धं च स्वं पदं समार्पयत। जिह्मवृत्तिं च नाहापयत। सततं तद्वधमचिन्तयत। येन केनोपायेन स हन्तव्य इति सततं चिन्तयति। अप्सरसामुत्तमां रम्भां च तद्विमोहाय प्रयुङ्क्ते। सखीसमेता सा कमनीयं नन्दनं काननं प्रविशति सविभ्रमं च क्रीडति, दोलारूढा च सखीभिः समं गायति। वृत्रोपि कतिपयैर्दानवैः सहचरितो विहर्तुकामस्तत्रैवायाति। सा च ततो नातिदूरेऽलक्ष्या सती भ्रमति। अथ वृत्रस्तद्गीतमाधुर्येण हृतचेताः पञ्चशरशराहतस्तत्रैवोपैति पृच्छति च कात्रभवती, केन सम्प्रेषिता किमर्थमिहागतेति। अहमस्मि रम्भा नामाप्सराः क्रीडार्थं वनमिदमुत्तमं प्रविष्टेति सा प्रत्याह। ततो वृत्रः स्वं प्रत्याययति। त्रिलोक्यां सर्वस्य विदितो वृत्रो नाम दानवोऽहम्, तवैव तु कथमविदितः। इन्द्रेण दत्तार्धराज्यः परं मैत्रकं गत इह प्राप्तः। त्वां दृष्ट्वा कामाकुलितोस्मि जातः, भज मां भजमानम्, त्वं हि मे शरणमसीति मितं व्याहरद् वचः। अद्यैव ते वशगा भविष्यामि यदि यद् यदहं वक्ष्यामि तत्तदेव त्वं करिष्यसि। अयं मे कामः—सुरापानं कुरुष्व पीयस्व मधुमाधवीमिति रम्भोक्तिमाकर्ण्य वृत्रो वक्ति—पुत्रोहं ब्राह्मणस्यापि वेदवेदाङ्गपारगः। सुरापानं कथं भद्रे करिष्यामि विनिन्दितम् इति।

अथ रम्भया स बलात् सुरां पायितः, अतिमोहं च सम्प्रापितः। ततश्छिद्रान्वेषी छाद्मिको लब्धावसर इन्द्रो ज्ञानभ्रष्टं वृत्रं वज्रेणैकपदे हन्तीति वृत्रवधकथा। वृत्रो जायमान एव ननाशेति तु तैत्तिरीयिणः।

मरुतां समुत्पत्तिः

मरुतो नाम देवाः संख्ययैकोनपञ्चाशद् इन्द्रस्य सहायाः प्रसिद्धाः। तेषामिन्द्रः प्रभुरीशः तस्मात्स मरुत्त्व उच्यते मरुत्वानिति च। बलवता-

मुत्तमस्य तस्य नाच्छलं कृत्यमस्ति। मरुतामुत्पत्तावपि च्छलप्रयोगः स्थितो यथान्यत्र। एषाऽत्र तत्कथा सङ्गृह्यते पुराणस्था (१।७)—बलवृत्रयोरिन्द्रेण हतयो र्दुःखिनी दितिः पुनरपि पतिं कश्यपं प्रार्थयते—पुत्रघातकस्येन्द्रस्य घाताय पुत्रान्तरमुत्पाद्यतां येनाहं सफलं सपुष्पं तस्मिन्वैरं निर्यात्य सुखिनी स्यामिति। कश्यपश्च तां सान्त्वयन्नाह—पुत्रं ते दास्यामि यो दुरात्मानं महेन्द्रं हनिष्यति, वर्षशतं त्वं व्रतस्था भवेति। ततो दितेः शिरसि करं न्यस्य मेरुं निर्जगाम तपसे महीयसे। सापि पुत्रार्थिनी महत्तपश्चचार। इन्द्रोपि सर्वमुदन्तमुपलेभे चिन्तां चानल्पां लेभे। पञ्चविंशतिवर्षो विप्रवेषो भूत्वा दितेरन्तिकमियायान्तरं प्रतीक्षमाणः। कस्त्वमिति दित्या पृष्टः स आह—मातर् वेदविद् धर्मज्ञो वाडवोऽहं त्वच्छुश्रूषया त्वामुपेतस्ते तपसि सहायो भविष्यामीति। नित्यमुपचर्यमाणा विविधं चाराध्यमाना दितिरिन्द्रं धर्मपुत्रं विजानती तस्मिन्नितरां तुष्यति विस्रम्भते च। विस्रब्धा सती कदाचित्तमभिसम्बोध्याह—मयि पुत्रे जाते इन्द्रे च निधनं नीते तेन मे पुत्रेण साकं राज्यं करिष्यसीति। एवमस्त्विति प्रीयमाणः स्माह महेन्द्रः। नित्यं चान्तरं प्रेप्सुरभूत्। अथ पूर्णेऽब्दशते स चिरप्रतीक्षितमन्तरं विवेद। एकदा दितिःपादशौचमकृत्वा शयनीयमध्यशेत। शयनीयान्ते शिरः कृत्वा व्याकुलमूधजा विह्वला निद्रामुपैत्। तत इन्द्रो वज्रपाणिः कुक्षिं प्रविश्य वज्रेण तीक्ष्णेन सप्तधा विचकर्त गर्भम्। उदरे कृत्तः स गर्भोऽरुदत्। शतक्रतुश्चावोचन्मा रोदीरिति। रुदन्तं तं गर्भं मा स्म रुद इति भूयो प्यवादीत्। रोदनं च न व्यरंसीत्। ततो भूयः सप्तधाऽकर्तीत्। एवमेकैकं सप्तधाऽच्छैत्सीत्, तेन त एकोनपञ्चाशज्जज्ञिरे। यस्मादिन्द्रेण मा रुदतेत्युक्तास्तस्मान्मरुतो नाम संववृतिरे, इन्द्रमेव च संशिश्रियिरे॥

स्त्रीणां सुभगंकरणा गुणाः

रूपमेव गुणः स्त्रीणां प्रथमं भूषणं शुभे। शीलमेव द्वितीयं च तृतीयं सत्यमेव च (२।३४।३०)॥ आर्जवत्वं चतुर्थं च पञ्चमं धर्ममेव वरानने (३१)॥ शुद्धत्वं सप्तमं बाले अन्तर्बाह्येषु योषिताम्। अष्टमं हि पितुर्भवः शुश्रूषा नवमं किल (३२)॥ सहिष्णुर्दशमं प्रोक्तं रतिश्चैकादशं तथा। पातिव्रत्यं तथा प्रोक्तं द्वादशं वरवर्णिनि (३३)॥

न जातु कश्चिददोषो नाम

अत्र निदर्शनान्युदाहरति पुराणकारः—ब्रह्महत्या प्रयुक्तोऽसौ देवराजोपि पश्य भोः। देवैः सार्धं महाभागो भुङ्क्ते लोकत्रयं महान् (२।३४।२०)॥ गौतमस्य प्रियां भार्यामहल्यां गतवान्पुरा। परदाराभिलाषी स देवत्वे परिवर्तते (२१)॥ ब्रह्महत्योपमं कर्म दारुणं कृतवान्हरः। ब्रह्मणस्तु कपालेन चाद्यापि परिवर्तते (२२)॥ देवा नमन्ति तं देवमृषयो वेदपारगाः। आदित्यः कुष्ठसयुक्तस्त्रैलोक्यं च प्रकाशयेत् (२३)॥ लोका नमन्ति तं देवं देवाद्याः सचराचराः। कृष्णो भुङ्क्ते महाशापं भार्ग-

वेण पुरा कृतम् (२४) ।। गुरुभार्यां गतश्चन्द्रः क्षयी तेन प्रजायते । भविष्यति महातेजा राजराजः प्रतापवान् (२५) ।। पाण्डुपुत्रो महाप्राज्ञो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः । गुरोश्चवै वधार्थाय अनृतं स वदिष्यति (२६) ।। एतेष्वेव महत्पापं वर्तते च महत्सु च । वैगुण्यं कस्य वै नास्ति कस्य नास्ति च लाञ्छनम् (२७) ।।

वेनस्य क्षत्रियत्वप्राप्तिः

वेनो नामात्रितनयादङ्गाद् धर्मसुतायां सुनीथायां जज्ञे । जन्मना वेदवेदाङ्गविद् विप्रो बभूव । सहजेन तेजसा दिवि दिवाकर इव बभौ । चाक्षुषवैवस्वतयोर्मन्वन्तरयोः सन्धौ लोकोऽयं प्रजापालविरहेण भृशमसीदत् । तत्र ऋषयः समेत्य मन्त्रयाञ्चक्रिरे धर्मज्ञं जयपण्डितं वेनमुपलभ्य तं पृथ्वीराज्येऽभिषिषिचुः । स च धर्मतः प्रजाः स्वाः प्रजा इव चिरं शशास यावदस्य सुशङ्खर्षेः शापान्मतिविपर्ययो नाभूत् ।

दाने पात्रापात्रयोर्विमर्शः

ब्राह्मणं सुकुलोपेतं वेदाध्ययनतत्परम् । शान्तं तपोयुक्तं शुक्लमेव विशेषतः (२।३९।१०) ।। प्रज्ञावन्तं ज्ञानवन्तं देवपूजनतत्परम् । सत्यवन्तं महापुण्यं वैष्णवं ज्ञानपण्डितम् (११) ।। धर्मज्ञं मुक्तलौल्यं च पाखण्डैस्तु विवर्जितम् । एवं पात्रं समाख्यातमन्यदेवं वदाम्यहम् (१२) ।। एवमेतैर्गुणैर्युक्तं स्वसृपुत्रं नरोत्तम । एतं पात्रं विजानीहि दुहितुस्तनयं तत (१३) ।। जामातरं महाराज भावैरेतैश्च संयुतम् । गुरुं च दीक्षितं चैव पात्रभूतं नरोत्तम (१४) ।। वेदाचारसमोपेतस्तृप्तिं नैव च गच्छति (१५) ।। वर्जयेत् किल तं विप्रं तथा काणं सुघूर्तकम् । अतिकृष्णं महाराज कपिलं परिवर्जयेत् । (१६) । कर्कटाक्षं सुनीलं च श्यावदन्तं विवर्जयेत् । नीलदन्तं तथा राजन्पीतदन्तं तथैव च (२७) ।। गोदन्तं कृष्णदन्तं च बर्बरं चातिपांसुलम् । हीनाङ्गाधिकाङ्गं च कुष्ठिनं कुनखं तथा (१८) ।। दुश्चर्माणं महाराज खल्वाटं परिवर्जयेत् । अन्यायेषु रता यस्य जाया विप्रस्य कस्यचित् (१९) । तस्मै दानं न दातव्यं यदि ब्रह्मसमो भवेत् । स्त्रीजिताय न दातव्यं शाखारण्डे महामते (२०) ।। व्याधिताय न दातव्यं मृतभोजिषु भूपते । चोराय न दातव्यं स यद्यत्रिसमो भवेत् (२१) ।। वेदशास्त्रसमायुक्तः सदाचारेण वर्जितः । श्राद्धे दाने च राजेन्द्र नैव युक्तः कदा भवेत् (२३) ।।

गीतस्तुतिः

गीतं सर्वरसं प्रोक्तं गीतमानन्ददायकम् । शृङ्गाराद्या रसाः सव गीतेनापि प्रतिष्ठिताः (२।४६।२६) ।। शोभामायान्ति गीतेन वेदाश्चत्वार उत्तमाः । गीतेन देवताः सर्वास्तोषमायान्ति नान्यथा (२७) ।।

गार्हस्थ्यस्य सर्वातिशायिता

पुण्यभार्याप्रयोगेण गार्हस्थ्यं सम्प्रजायते । गार्हस्थ्यात्परमो धर्मो

द्वितीयो नास्ति भूतले (२।५६।१६) ।। गार्हस्थ्यं चैव समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः। तादृशं नैव पश्यामि अन्यमाश्रममुत्तमम् (१८) ।। नास्ति भार्या-समं तीर्थं नास्ति भार्यासमं सुखम्। नास्ति भार्यासमं पुण्यं तारणाय हिताय च (२४) ।।

मातापितृशुश्रूषा

वेदैरपि च किं विप्र पिता येन न पूजितः। माता न पूजिता येन तस्य वेदा निरर्थकाः (२।६३।१६)। यज्ञैश्च तपसा विप्र किं दानैः किं च पूजनैः। प्रयाति तस्य वैफल्यं न माता येन पूजिता (२०) ।। न पिता पूजितो येन जीवमानो गृहे स्थितः। एष पुत्रस्य वै धर्मस्तथा तीर्थं नरेष्विह (२१) ।। एष पुत्रस्य वै मोक्षस्तथा जन्मफलं शुभम्। एष पुत्रस्य वैयज्ञो दानमेव न संशयः (२२) ।।

सृष्टिखण्डे किञ्चिदधिकमुक्तम्। तदपीह संगृह्यते प्रतिपाद्यस्य कात्स्न्र्याय—पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः। पितरि प्रीति-मापन्ने प्रीयन्ते सर्वदेवताः (१०) ।। सर्वतीर्थमयी माता सर्वदेवमयः पिता। मातरं पितरं तस्मात्सर्वयत्नेन पूजयेत् (११) ।। मातरं पितरं चैव यस्तु कुर्यात् प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा (१२) ।। जानुनी च करौ यस्य पित्रोः प्रणमतः शिरः। निपतन्ति पृथिव्यां सो ह्यक्षयां लभते दिवम् (१३) ।।

गर्भस्थस्य जन्तोः क्रमिकोऽङ्गाद्युपचयः

शुक्रस्य सहरक्तस्य एकाहात्कललं भवेत्। पञ्चरात्रेण कलले बुद्बुदत्वं ततो भवेत् (२।६६।३०) ।। मांसत्वं मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः। ग्रीवा शिरश्च स्कन्धश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् । (२।६२।३१) ।। पाणी पादौ तथा पार्श्वौ कटिर्गात्रं तथैव च। मासद्वयेन पर्वाणि क्रमशः संभवन्ति च (३२) ।। त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते शतशोऽङ्कुरसन्धयः। मासैश्चतुर्भि-र्जायन्ते अङ्गुल्यादि यथाक्रमम् (३३) ।। मुखं नासा च कर्णौ च मासै-र्जायन्ति पञ्चभिः। दन्तपङ्क्तिस्तथा जिह्वा जायते तु नखाः पुनः (३४) ।। कर्णयोश्च भवेच्छिद्रं षण्मासाभ्यन्तरे पुनः। पायुमेढ्रमुपस्थं च शिश्नश्चा-प्युपजायते (३५) ।। सन्धयो ये च गात्रेषु मासं जायन्ति सप्तभिः। अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णं शिरः केशसमन्वितम् (३६) ।। विभक्तावयवं स्पष्टं पुनर्मासेऽष्टमे भवेत्। पञ्चात्मकसमायुक्तः परिपक्वः स तिष्ठति (३७) ।। मातुराहारवीर्येण षड्विधेन रसेन च। नाभिसूत्रनिबद्धेन वर्धते स दिने दिने (३८) ।।

भावशुद्धिः परं शौचम्

भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्वकर्मसु (२।६६।८६) ।। अन्यथाऽऽ-लिङ्ग्यते कान्ता भावेन दुहिताऽन्यथा। मनसा भिद्यते वृत्तिरभिन्नेष्वपि वस्तुषु (८७) ।। अन्यथैव सती पुत्रं चिन्तयेदन्यथा पतिम् (२।६६।८८) ।।

को नाम व्याधिः, कतिविधश्च मृत्युः

वातपित्तकफदीनां वैषम्यं व्याधिरुच्यते (२।६६।११९) ॥ रोगै-र्नानाविधैर्याति देही दुःखान्यनेकधा । तानि च स्वात्मवेद्यानि···(१२१) ॥ एकोत्तरं मृत्युशतमस्मिन्देहे प्रतिष्ठितम् । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषाश्चा-गन्तवः स्मृताः (१२२) ॥ ये त्विहागन्तवः प्रोक्तास्ते प्रशाम्यन्ति भेषजैः । जपहोमप्रदानैश्च कालमृत्युर्न शाम्यति (१२३) ॥ पीडितं सर्वरोगाद्यै-रपि धन्वन्तरिः स्वयम् । स्वस्थीकर्तुं न शक्नोति कालप्राप्तं न चान्यथा (१२६) ॥ नौषधं न तपो दानं न माता न च बान्धवाः । शक्नुवन्ति परि-त्रातुं नरं कालेन पीडितम् (१२७) ॥

तृष्णा दुःखा च लाघवकरी च

···मरणात्प्रार्थनाद् दुःखमधिकं हि विवेकिनाम् (२।६६।१३८) ॥ क्षणिकं मरणे दुःखमनन्तं प्रार्थनाकृतम् । जगतां पतिरर्थित्वाद्विष्णुर्वा-मनतां गतः (१३९) ॥ अधिकःकोऽ परस्तस्माद्यो न यास्यति लाघवम् (१४०) ॥ न नरं प्रार्थयेद् भूयस्तृष्णा लाघवकारणम् । आदौ दुःखं तथा मध्ये दुःखमन्ते च दारुणम् (१४१) ॥

जरायाः पञ्च हेतवः

शीतमध्वा कदन्नं च वयोतीताश्च योषितः । मनसः प्रातिकूल्यं च जरायाः पञ्च हेतवः (२।७८।२९) ॥

कालमहिमा

अन्तर्जलचरो मत्स्यः सोपि जालेन बध्यते २।८१।३३ ॥ मरुत्समान-वेगोपि मृगः प्राप्नोति बन्धनम् । योजनानां सहस्रेपि आमिषं वीक्षते खगः (३४) ॥ स कण्ठलग्नपाशं च न पश्येद् दैवमोहितः । स वैषम्यकरः कालः कालः सम्मानहानिदः (३५) ॥ परिभावकरः कालो यत्र कुत्रापि तिष्ठतः (पुरुषस्य) । नरं करोति दातारं याचितारं च वै पुनः (३६) ॥ भूतानि स्थावरादीनि दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वं कलयते कालः कालो ह्येक इदं जगत् (३७) ॥ अनादिनिधनो धाता जगतः कारणं परम् । लोकान्कालः स पचति वृक्षे फलमिवाहितम् (३८) ॥ अयः कालकृताः पाशाः शक्यन्ते नातिवर्तितुम् । विवाहो जन्म मरणं यदा यत्र तु येन च (४०) ॥

अपरिहार्यः कर्मविपाकः

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा शुभाशुभं कर्म कर्तारमनु गच्छति । उपभोगादृते तस्य नाश एव न विद्यते (२।८१।-५३-५४) ॥ प्राक्तनं बन्धनं कर्म कोऽन्यथा कर्तुमर्हति । सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति (५५) ॥ शेते सह शयानेन पुरा कर्म यथा कृतम् । उप-तिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति (५६) ॥ करोति कुर्वतः कर्मच्छाये-

वानु विधीयते । यथा च्छायातपो नित्यं सुसम्बद्धौ परस्परम् (५७) ।। पीड-यन्ति नरं पश्चात् पीडितं पूर्वकर्मणा । येन यत्रोपभोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा(५९) ।। स तत्र बद्ध्वा रज्ज्वा वै वलाद् दैवेन नीयते (६०) ।। तैलक्षयाद् यथा दीपो निर्वाणमधिगच्छति ।। कर्मक्षयात्तथा मृत्युस्तत्त्वविद्भिरुदाहृतः (२।८१।६४-६५) ।। स्वकृतं भुज्यते वैश्य काले काले पुनः पुनः । एकः करोति कर्माणि एकस्तत्फलमश्नुते (३।३१।८) ।। अन्यो न लिप्यते वैश्य कर्मणाऽन्यस्य कुत्रचित् (९) ।। विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् । कर्मदायादका लोके कर्मसम्बन्धिबान्धवाः (२।९४।१०) ।।

को ब्रह्महा भवति

ब्राह्मणं यः समाहूय याचमानमकिञ्चनम् । पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्स वै ब्रह्महा नृप (२।६७।५१) ।। यस्तु विद्याभिमानेन निस्तेजयति वै द्विजम् । उदासीनं सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्तितः (५२) ।। मिथ्यागुणैरथा-त्मानं नयत्युत्कर्षतां पुनः । गुरुं विरोधयेद्यस्तु स च वै ब्रह्महा स्मृतः (५३) ।। क्षुत्तृषातप्तदेहानामन्नभोजनमिच्छताम् । यः समाचरते विघ्नं तमाहु-र्ब्रह्मघातकम् (५४) ।।

देवत्रय्या एकत्वम्

त्रयाणामपि देवानामन्तरं नास्ति शोभने । ब्रह्मा समर्चितो येन शङ्करो वा वरानने (२।८८।४३) ।। तेनाहम् (हृषीकेशः) अर्चितो नित्यं नात्र कार्या विचारणा । एतौ ममाभिन्नतरौ, नित्यं चापि त्रिरूपवान् (४४) ।।

दानस्य माहात्म्यम्

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन…(२।९४।४३) ।। परि-त्यज्य प्रियान् प्राणान् धनार्थं लोभमोहिताः । प्रविशन्ति नरा लोके समुद्र-मटवीं तथा (४४) ।। सेवामन्ये प्रपद्यन्ते श्ववृत्तिरिति या स्थिता । हिंसा-प्रायां बहुक्लेशां कृषिं चैव तथा पुनः (४५) ।। तस्य दुःखार्जितस्यापि प्राणेभ्योपि गरीयसः । अर्थस्य पुरुषव्याघ्र परित्यागः सुदुष्करः (४६) ।। विशेषतो महाराज तस्य न्यायार्जितस्य च (४७) ।।

के निरयगामिनः

कैः कर्मभिर्नरा नरकं यान्तीति सुबाहुना नृपतिना पृष्टो मुनि-जैमिनि र्निरयगामिनः साकल्येनाह—नास्तिका भिन्नमर्यादाः कन्दर्पविषयो-न्मुखाः । दाम्भिकाश्च कृतघ्नाश्च ते वै निरयगामिनः (२।९६।३) ।। ब्राह्मणेभ्यः प्रतिश्रुत्य न प्रयच्छन्ति ये धनम् । ब्रह्मस्वानां च हर्तारो नरा निरयगामिनः (४) ।। सुकूपानां तडागानां प्रपाणां च परन्तप । सरसां दूषकाश्चैव ते वै निरयगामिनः (८) ।। प्रव्रज्यादूषका राजन्यैं चैवाश्रम-दूषकाः । सखीनां दूषकाश्चैव ते वै निरयगामिनः (१०) ।। काष्ठै र्वा शङ्कुभि र्वापि शूलैरश्मभिरेव वा । ये मार्गमुपरुन्धन्ति ते वै निरय-

गामिनः (१४) ॥ नियमान् पूर्वमादाय पश्चादजितेन्द्रियाः । अतिक्रामन्ति चाञ्चल्यात्ते वै निरयगामिनः (१६) ॥

के स्वर्गगामिनः

मुनिशार्दूलः स एव प्रसङ्गात्स्वर्गगामिनो लक्षयन्नाह—सत्येन तपसा क्षान्त्या दानेनाध्ययनेन च । ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः (२।९६।२१) ।। मातापित्रोश्च शुश्रूषां ये कुर्वन्ति सदादृताः (२४) ॥ सर्वहिंसानिवृत्ताश्च साधुसङ्गाश्च ये नराः । सर्वस्यापि हिते युक्तास्ते नराः स्वर्गगामिनः (२५) ॥ शुश्रूषाभिस्तपोभिश्च गुरूणां मानदा नराः । प्रतिग्रहनिवृत्ता ये ते नराः स्वर्गगामिनः (२७) ॥ ये याचिताः प्रहृष्यन्ति प्रियं दत्त्वा वदन्ति च । त्यक्तदानफलेच्छाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः (३२) ॥ ये परेषां श्रियं दृष्ट्वा न वितृप्यन्ति मत्सरात् । प्रहृष्टाश्चाति नन्दन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः (३५) ॥ ये नराणां वचो वक्तुं न जानन्ति विप्रियम् । प्रियवाक्यैकविज्ञातास्ते नराः स्वर्गगामिनः (३७) ॥ असत्येष्वपि ये सत्याः ऋजवोऽनार्जवेष्वपि । रिपुष्वपि हिता ये च ते नराः स्वर्गगामिनः (४०) ॥ ये चापि भयसंत्रस्तान्ब्राह्मणांश्च तथा स्त्रियः । सार्थान्वा परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः (४४) ॥ भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ (६।३३।३३) ॥

प्रकृते विषये पातालखण्डे षण्णवतितमेऽध्याये पुनः अस्मात् आवृत्तौ किं प्रयोजनमिति न विद्मः ।

भारतस्य वर्षस्येयत्ता

प्रागायता (हे) महाप्राज्ञाः षडेते रत्नपर्वताः । अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ (३।३।२१) ॥ हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः । नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः (२२) ॥ सर्वधातुपिनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः । एते वै पर्वता विप्राः सिद्धचारणसेविताः (२३) ॥ तेषामन्तरविष्कम्भा योजनानि सहस्रशः ।... इदं तु भारतं वर्षम् (२५) ॥

तीर्थफलभागिनः

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयुतम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते (३।११।९) ॥ प्रतिग्रहादपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः । अहङ्कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते (१०) ॥ अकल्किको निराकारोऽलब्धाहारो जितेन्द्रियः । वियुक्तः सर्वदोषैर्यः स तीर्थफलमश्नुते (११) ॥ आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते (१२) ॥

इदमिह चिन्त्यम्—यो हि प्रागेव संयतेन्द्रियोऽन्तः शुचिरनहङ्कृत आत्मारामो नित्यसन्तुष्टोऽदाम्भिकोऽकल्मषः स्वर्गाय राध्यत्यपवर्गाय वा, तेन तीर्थाटनेन किं नु प्राप्यम् । नेमाः पुराणकारोक्तयः क्षोदक्षमाः, रभसोक्तय इमाश्चिन्त्यप्रयोजनाः ।

पञ्च ह्रदाः

इह स्वर्गखण्डे षड्विंशेऽध्याये तीर्थमाहात्म्यप्रसङ्गेन पञ्चह्रदास्तीर्थ-

भूता उदाहृता: । क्षत्रमुत्साद्य रामेण भार्गवेण कुरुक्षेत्रे पञ्च ह्रदा रुधिरस्य पूर्णा निर्मिता: । तत्र तेन पितरस्तर्पिता: पितामहा: प्रपितामहाश्च । पितृभक्त्या प्रीतास्ते पितरस्तं वरेण च्छन्दयामासु: । भार्गवश्च प्रगृहीताञ्जलिरूचे—यदि मय्यनुग्राह्यताऽस्ति तर्ह्ययमेव वरो मे दीयताम्—क्षत्रोत्सादेन पापेन रोषवशात्कृतेन यन्मे क्षरितं तपस्तत्पुनराप्यायताम्, ह्रदाश्चेमे तीर्थायन्तां विश्वस्मिन्नस्मिन् विश्रूयन्तामिति । रुधिरपूर्णानां तेषां तीर्थत्वं कथं स्यात् कथं च तत्राप्लुप्तानां स्वर्गसौख्यं स्यादिति नेक्षितम् । अनघजनकदनकृतशोणितशोणा इमे गभीरास्तटाका: स्पर्शमात्रेणापि दूषका: स्युरिति तीर्थत्वप्रार्थना कथमुपपत्तिमती स्यादिति नेषदपि चिन्तितम् । मन्ये संरम्भकलुषितस्य भार्गवस्याद्याप्यस्वस्थं मन: ।

नित्यं स्नानम्

प्राणिनां जीवनं वारि प्राणा वारिणि संस्थिता: । नित्यं स्नानेन पूयन्ते येऽपि पातकिनो नरा: । प्रात: स्नानं हरेद् वैश्य बाह्याभ्यन्तरजं मलम् (३।३१।५३-५४) ।। प्रात: स्नानेन निष्पापो नरो न निरयं व्रजेत् । स्नानं विना तु यो भुङ्क्ते मलाशी स सदा नर: (५५) ।।

पञ्च गुरव:

यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते । ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरव: स्मृता: (३।५१।३६-३७) ।।

अनभिवाद्य: क्षत्रियो ब्राह्मणेन

नाभिवाद्याश्च विप्रेण क्षत्रियाद्या: कथञ्चन । ज्ञान कर्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुता: । ब्राह्मण: सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुति: (३।५१।४९-५०) ।।

क: कस्मै पन्थानं दद्यात्

पन्था देयो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे विचक्षणे । वृद्धाय भारभग्नाय रोगिणे दुर्बलाय च (३।५१।५४-५५) ।। मानवे धर्मशास्त्रे चक्री. (=रथारूढ:) स्नातकश्चेति द्वावतिरिक्तौ कीर्तितौ याभ्यां पूर्वं पन्था देय: । अत्र च वृद्धशब्देन मनूक्तो दशमोस्थो ग्राह्य: । राजस्नातकयो र्युगपत्समवेतयो: स्नातको मानमर्हतीति च मनौ विशेष: ।

विण्मूत्रविसर्गस्य प्रदेशविशेषे प्रतिषेध:

छायाकूपनदीगोष्ठचैत्याम्भ:पथिभस्मसु । अग्नौ चैव श्मशाने च विण्मूत्रं न समाचरेत् । न गोमये न काष्ठे वा महावृक्षेऽत्र शाद्वले । न तिष्ठन्न च निर्वासा न च पर्वतमण्डले । न जीर्णदेवतायतने वल्मीके न कदाचन (३।५२।३९—) ।। न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्न समाचरेत् । तुषाङ्गार कपालेषु राजमार्गे तथैव च (४०) ।। न क्षेत्रे न बिले वापि न तीर्थे न चतुष्पथे । नोद्यानेऽपां समीपे वा नोषरे न पराशये (४१) ।। प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च (५४) ।।

ब्रह्मचारिणो धर्माः

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः । आहूतोऽध्ययनं कुर्याद् वीक्षमाणो गुरो र्मुखम् (३।५३।१) ॥ नित्यमुद्यतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः । आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः (२) ॥ नीचैः शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ । गुरोस्तु चक्षु विषये न यथेष्टासनो भवेत् (४) ॥ नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् (=निरुपपदम्) । न चास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् (५) ॥ गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ६) ॥ न पादौ प्रसारयेदस्य संनिधाने कदाचन । जृम्भितं हसितं चैव कण्ठप्रावरणं तथा (११) ॥ लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा । आददीत यतो ज्ञानं तं न द्रुह्येत् कदाचन (२४) ॥ गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्या तु पादयोः । कुर्वीत वन्दनं भूम्यामसावहमिति ब्रुवन् (३३) ॥ सृष्टिखण्डे चेदमधिकं पठ्यते—कर्मातिरेकेण गुरोरध्येतव्यं बुभूषुणा ।··· जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि (१।१५।२८७-८८) ॥

वेदोपाकरणकालः

श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः । आषाढ्यां प्रोष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतम् (३।४३।५९) ॥

गृहस्थस्य धर्माः

वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदाङ्गानि तथा द्विजः । अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद् द्विजोत्तमः (३।५४।१) न जीर्णमलवद्वासा भवेद् वै विभवे सति । न धर्मं ख्यापयेद् विद्वान् न पापं गूहयेदपि (१६) ॥ येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति (१९-२०) ॥ न राज्ञः प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रात्पतितादपि (३।५५।३) ॥ शुद्रराज्ये च न वसेन्न पाखण्डजनै र्वृते (२१) ॥ न कुर्याद् वहुभिः सार्धं विरोधं वन्धुभिस्तथा । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् (३३) ॥ वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् (३६) ॥ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं शशिनं वाऽनिमित्ततः । नास्तं यन्तं न वारिस्थं नोपसृष्टं न मध्यगम्(४३-४४) ॥ न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन (४५) ॥ नाश्नीयाद् भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् (४८) ॥ न हीनानुपसेवेत न च तृष्णामतिः क्वचित् । नात्मानं चावमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्जयेत् (५४) ॥ न लौकिकैः स्तवैर्देवांस्तोषयेद् वाक्पतेरपि (६४) ॥ न वह्नि मुखनिः श्वासै ज्वलियेन्नाशुचि र्बुधः (८१) ॥ न भिन्द्यात्पूर्वसमयमभ्युपेतं कदाचन (८२) ॥ न वार्यपि प्रयच्छेत्तु नास्तिके हैतुकेपि च (३।५७।६८) ॥ अविद्वान् प्रतिगृह्णीयाद् भस्मी भवति काष्ठवत् (६९) ॥

त्रिविधाः संन्यासिनः

ज्ञानसंन्यासिनः केचिद् वेदसंन्यासिनोऽपरे । कर्मसंन्यासिनस्त्वन्ये

त्रिविधाः परिकीर्तिताः (३।५९।५) ॥ यः सर्वत्र विनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चैव निर्भयः । प्रोच्यते ज्ञानसंन्यासी आत्मन्येव व्यवस्थितः (६) ॥ वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं निराशीर्निष्परिग्रहः । प्रोच्यते वेदसंन्यासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः (७) ॥ यस्त्वग्निमात्मसात्कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः । ज्ञेयः स कर्मसंन्यासी महायज्ञपरायणः (८) ॥ त्रयाणामपि चैतेषां ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः । न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः (९) ॥

यतिधर्माः

जीर्णकौपीनवासाः स्यान्नग्नो वाऽध्यात्मतत्परः (३।५९।१०) ॥ ब्रह्मचारी जिताहारो ग्रामादन्नं समाहरेत् । अध्यात्मरतिरासीन्निरपेक्षो निराशिषः (११) ॥ आत्मनैव सहायेन सुखार्थं विचरेदिह । नाभिनन्देन्मरणं नाभिनन्देत जीवनम् (१२) ॥ कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा । नाध्येतव्यं न वक्तव्यं श्रोतव्यं न कदाचन (१३) ॥ मुण्डी शिखी वाथ भवेत् त्रिदण्डी निष्परिग्रहः । काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः (१५) ॥ ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद् देवालयेपि वा (१६) ॥

भक्तेः फलम्

अनायासेन मरणं विनायासेन जीवनम् । अनाराधितगोविन्दचरणस्य न जायते (३।६१। ९२-९३) ॥ दुस्तरं च तरन्त्येव हरिभक्तितरिस्थिताः (३।६१।७५) ॥

षड् जयन्त्यः

जन्माष्टमी च नवमी चैत्रे मासे सिता शुभा । कृष्णा चतुर्दशी कुम्भे मेषे शुक्ला चतुर्दशी (४।४।६) ॥ दुर्गाष्टम्याश्विने शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । महापुण्याश्च शुभदा जयन्त्यः षट् प्रकीर्तिताः (४।४।७) ॥ विष्णुभक्तिपरा नित्यं जयन्तीव्रतमानसाः । ते धन्यास्ते कुलीनास्त ईश्वरास्ते च पण्डिताः (४।४।४३) ॥

अपुत्रत्वे हेतुः

पूर्वजन्मनि यो मर्त्यो वर्तनं ब्राह्मणस्य च । हरेद्वा हारयेदत्र पुत्रहीनो भवेत् किल (४।५।७) ॥ पूर्वजन्मनि या नारी परबालकघातनम् । करोति कपटेनैव बालहीना भवेद् ध्रुवम् (१०) ॥ जले निमग्नं बालं यो दृष्ट्वा या न समुद्धरेत् । इह जन्मन्यपुत्रो वै साऽपुत्री च भवेद् ध्रुवम् (१३)॥ पूर्वजन्मनि यो मर्त्यो निराशं चातिथिं द्विज । कुर्यात्क्रोधेन दण्डं च पुत्रहीनो भवेद् ध्रुवम् (१६) ॥

मातृचरणशुश्रूषाशून्यस्य रामस्यानुतापः

मातर्मया त्वच्चरणौ चिरकालं न सेवितौ । ततः क्षमस्वापराधं भाग्यहीनस्य मामकम् (५।४।३४) ॥ किं कुर्वे जनकाज्ञातो गतो वै दण्डकं वनम् (३६) ॥

रामराज्यम्

प्रजा: पुत्रानिव स्वीयाँलालयँल्लोकनायक: (५।५।२१) यस्मिञ्छासति लोकानां नाकालमरणं नृणाम् । न रोगादि पराभूति र्गृहेषु च महीयसी(२२)। नेतिः कदापि दृश्येत वैरिजं भयमेव च । वृक्षा: सदैव फलिनो मही भूयिष्ठ-धान्यका (२३) ।। पुत्रपौत्रपरीवारसनाथीकृतजीवना: । कान्ता संयोगज-सुखै निरस्तविरहक्लमा: (२४) ।। नित्यं श्रीरघुनाथस्य पादपद्मकथो-त्सुका: । कदापि परनिन्दासु वाचस्तेषां भवन्ति न (२५) ।। कारवोपि कदा पापं नाचरन्ति मनस्यहो । रघुनाथकराधातदु:खशङ्काभिशंसिनः (२६) ।। सीतापतिमुखालोकनिश्चलीभूतलोचना: । सुपुष्पकृत्रिमोद्याना: सुस्वादुफलपादपा: (२७) । सपद्मिनीककासारा यत्र राजन्ति भूमय: । सदम्भा[1] निम्नगा यत्र न यत्र जनता क्वचित् (३२) ।। कुलान्येव कुलीनानि[2] वर्णानां न धनानि च । विभ्रमो[3] यत्र नारीषु न विद्वत्सु च कर्हिचित् (३३) ।। नद्य: कुटिलगामिन्यो न यत्र विषये प्रजा: । तमो[4]युक्ता: क्षपा यत्र बहुले[5]षु न मानवा: । रजो[6]युक्ता: स्त्रियो यत्र न धर्मबहुला नरा: (३५) ।। धनैरनन्धो[7] यत्रास्ति जनो नैव च भोजने । अनय:[8] स्यन्दनो यत्र न चैव राजपूरुष: (३६) ।। दण्ड[9]: परशुकुद्दालवालव्यजनरा-जिषु । आतपत्रेषु नान्यत्र क्वचित्क्रोधोपरोधज: (३७) ।। अन्यत्राक्षिक-वृन्देभ्य: क्वचिन्न परिदेवनम् । आक्षिका एव दृश्यन्ते यत्र पाशकालये: (३८) ।। जाड्य[11] वार्ता जलेष्वेव स्त्रीमध्या[12] एव दुर्बला: । कठोर-हृदया यत्र सीमन्तिन्यो न मानवा: (३९) ।। औषधेष्वेव यत्रास्ति कुष्ठ-योगो[13] न मानवे । वेधो यत्र सुरत्नेषु शूलं मूर्तिकरेषु वै (४०) ।। कम्प: सात्त्विकभावोत्थो न भयात् क्वापि कस्य चित् । सञ्ज्वर: कामजो यत्र दारिद्र्यं कलुषस्य च । दुर्लभत्वं सदैवस्य सुकृते न च वस्तुन: (४१) ।। इभा एव प्रमत्ता वै युद्धे वीच्यो जलाशये । दानहानि[14] र्गजेष्वेव तीक्ष्णा एव हि कण्टका: (४२) ।। बाणेषु गुणविश्लेषो बन्धोक्ति: पुस्तके दृढा । स्नेह-त्याग: खलेष्वेव न चैव स्वजने जने (४३)।।

अत्र पुराणकारोऽतिसुन्दर्या परिसङ्ख्यया‌ऽलङ्कृतया कथ्यं कथयन् कवि-कुञ्जरान्बाणादीनाह्वयत इव ।

अश्वरक्षणे नियुक्ताय शत्रुघ्नाय रामस्यानुशासनम्

ये योद्धार: प्रतिरणगतास्ते त्वया वारणीया: । वाहं रक्ष स्वक-गुणगणै: संयुत: सन्महोर्व्याम् (५।१०।५६) ।। सुप्तान् भ्रष्टान् विगत-

---

१. शोभनजला:, दम्भयुक्ता: । २. कुलजानि, कौ पृथिव्यां लीनानि, निहितानि निखातानि । ३. विलास:, भ्रान्ति: । ४. अन्धकार:, तमोगुण: । ५. वहुल: कृष्ण-पक्ष । ६. रज: पुष्पमार्तवम्, रजोगुण: । ७. अनन्त: । ८. अविद्यमाननायक:, नीतिरहित: । ९. यष्टि:, निग्रह: । १०. अक्ष:, वन्धनरज्जु: । ११. शैत्यम्, मौर्व्यम् । १२. कठि: । १३. कुष्ठो रोगविशेष:, औषधिविशेषश्च । १४. दानं मदस्रुति: ।

वसनान्भीतभीतांस्तु नग्नान्। तान्मा हन्याः सुकृतकृतिनो ये नः शंसन्ति कर्म (५७)॥ विरथा भयसंत्रस्ता ये वदन्ति वयं तव। ते त्वया नहि हन्तव्या शत्रुघ्न सुकृतैषिणा (५८)॥

भार्यया कान्तिमत्या भारतेः पुष्कलस्य समुद्धर्षणम्

नाथ ते विजयो भूयात्सर्वत्र रणमण्डले। शत्रुघ्नाज्ञा प्रकर्तव्या हयरक्षा यथा भवेत् (५।१२।२)॥ स्मरणीया हि सर्वत्र सेविका त्वत्पदानुगा। कदापि मानसं नाथ त्वत्तो नान्यत्र गच्छति(३)॥ परमायोधने कान्त स्मर्तव्याऽहं न जातु चित्। सत्यां मयि तव स्वान्ते युद्धे विजयसंशयः (४)॥ पद्मनेत्र तथा कार्यमूर्मिलाद्या यथा मम। हास्यं नैव प्रकुर्वन्ति मां वीक्ष्य करताडनैः (५)॥ इयं पत्नी महाभीरोः सङ्ग्रामे प्रपलायितुः। कातरा यदि युध्यन्ति शूराणां समयः कुतः (६)॥ इत्येवं न हसन्त्युच्चैर्यथा मे देवराङ्गनाः। तथा कार्यं महाबाहो रामस्य हयरक्षणम् (७)॥ योद्धा त्वमादौ सर्वत्र परे ये तव पृष्ठतः। धनुष्टङ्कारबधिराः क्रियन्तां वलिनः परे (८)॥ तव प्रोद्यत्करारम्भोजकरवालभिया बलम्। परेषां भवतात् क्षिप्रमन्योन्यभयसङ्कुलम् (९)॥ कुलं महदलङ्कार्यं परान् विजयता त्वया। गच्छ स्वामिन्महाबाहो तव श्रेयो भवत्विह (१०)॥ इदं धनुर्गृहाणाशु महद् गुणविभूषितम्। यस्य गर्जितमाकर्ण्य वैरिवृन्दंभयातुरम् (११)॥ इमौ ते त्विषुधी वीर बध्येतां शं,यथा भवेत्। वैरिकोटिनिष्पेषबाणकोटिसुपूरितौ (१२)॥ कवचं त्विदमाधेहि शरीरे कामसुन्दरे। वज्रप्रभामहादीप्तिहतसन्तमसं दृढम् (१३)॥ शिरस्त्राणं निजोत्तंसे कुरु कान्त मनोहरम्। इमे वतंसे विशदे मणिरत्नविभूषिते (१४)॥

च्यवनाश्रमवर्णनम्

यत्र गावस्तु हरिणा (=सिंहेन) पाल्यन्ते पालनोचिताः। मूषका न खनन्त्यस्मिन्विडालस्य भयाद् बिलम् (५।१४।१८)॥ मयूरैर्नकुलैः सार्धं क्रीडन्ति फणिनोऽनिशम्। गजैः सिंहैर्नित्यमत्र स्थीयते मित्रतां गतैः (१९)॥ एणास्तत्रत्य नीवारभक्षणेषु कृतादराः। न भयं कुर्वते कालाद्रक्षिता मुनिवृन्दकैः (२०)॥ गावः कुम्भसमोधस्का नन्दिनीसमविग्रहाः। कुर्वन्ति चरणोत्थेन रजसेलां पवित्रताम् (२१)॥

तीर्थेषु वपनविधे हेतुमत्ता

मनुष्याणां च पापानि तीर्थानि प्रतिगच्छताम्। केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्माद् वपनमाचरेत् (५।१९।२१)॥

तीर्थे पादचारादिना गमने फलभेदः

पादचारी गतिं कुर्यात्तीर्थं प्रति महोदयः (५।१९।२६)। यानेन गच्छन्पुरुषः समभागफलं लभेत्। उपानद्भ्यां चतुर्थांशं गोयानेन गोवधादिकम् (२७)॥ व्यवहर्ता तृतीयांशं सेवयाष्टमभागवान्। अनिच्छया व्रजंस्तत्र तीर्थमर्धफलं लभेत् (२८)॥

सीताहरणकालः

ततो (वनवासस्य त्रयोदशे वर्षे) माघासिताष्टम्यां मुहूर्ते वेदसंज्ञिते। राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्धरः (५।३६।२३-२४)॥

सुबाहुसुतेन चित्राङ्गेण समं युद्धे पुष्कलस्य प्रतिज्ञानम्

वाणेनानेन चेत्त्वां वै न कुर्यां प्राणवर्जितम्। सतीं सन्दूष्य वनितां शीलाचारसुशोभिताम् (५।२७।३१)॥ यो लोकः प्राप्यते लोकैर्यमस्य वशवर्तिभिः। स लोको मम वै भूयात् सत्यं मम प्रतिश्रुतम् (३२)॥ यदि रामाङ्घ्रियुगलं निष्कापट्येन चेतसा। उपासितं मया तर्हि मम वाक्यं भवत्वृतम् (४०)॥ यदि स्वमहिलां भुक्त्वा नान्यां जानामि चेतसा। तेन सत्येन मे वाक्यं सत्यं भवतु सङ्गरे (४१)॥

रुक्माङ्गं प्रति पुष्कलस्य वचः

संनिहितस्ते मृत्युरिति ध्वनयन्पुष्कलो वीरमणिसुतं रुक्माङ्गमाह—स्वर्गं प्राप्नुहि वीराग्र्य सर्वदेवैश्च सेवितम् (५।४१।२३)॥ त्वादृशाः पृथिवीयोग्या न भवन्ति नृपोत्तमाः। शतक्रतुसमा योग्यास्तद् गच्छस्व सुरालयम् (२४)॥

पुष्कलस्य रामे भक्तिः

हनूमान् पुष्कलं ज्ञापयति वृद्धो वीरमणी राजा शिवे दृढभक्तिः शिवश्च स्वं लोकं विहाय तस्य पुरीमधिवसति तेन त्वया दुर्जयोसाविति तेन सम्प्रहारं परिहरेति। ततः पुष्कलः प्रत्यूचे—मच्चिन्तां मा स्म कृथाः। सविस्रम्भं चाह—शिवो भक्त्या वशीकृत्य स्वपुरे स्थापितोऽमुना। परमस्याशु हृदये न तिष्ठति महेश्वरः (४।४२।१७)॥ सदाशिवो यमाराध्य परमं स्थानमागतः। स रामो मन्मनस्त्यक्त्वा न क्वापि परिगच्छति (१८)॥ यत्र रामस्तत्र विश्वं सर्वं स्यात्स्नु चरिष्णुः च। तस्मादहं जयिष्यामि रणे वीरमणिं नृपम् (१९)॥

भक्तवत्सलस्य रुद्रस्य भक्तार्थं रणोद्यमः

वीरभद्रेण गणेन संस्थापिते पुष्कले शत्रुघ्नेन समं योद्धुं साक्षादुपतस्थे महेश्वरः। येन साक्षाद् मदपमानकृद् दक्षो न्यग्भावितो दैत्यपुरवास्तव्याश्च निषूदितास्तस्मै मे युद्धं देहीति शत्रुघ्नमाजुहुवे। भीषणं विक्रान्तवच्च तावेकादशाहं सम्प्रजह्राते। अन्ते शत्रुघ्नो मोहमापेदे विजिग्ये च देवदेवेशः (५।४३)॥ तदसहमान आञ्जनेयः परं प्रकुपितो रामभक्त्या बलवत् प्रयुक्तो जयिनापि तेन चिरं सङ्ग्रामयाञ्चक्रे, शिलया महत्या तस्य रथं ताडयामास तं च शकलानि चकार। विरथो हताश्वो हतसारथिश्च शिवो नन्दिपृष्ठमारुरोह। वह्निमालाज्वालामुद्वमन्तं त्रिशूलं निर्मूल्य हनूमति प्रचिक्षेप तच्च हस्तेनादाय वज्राङ्गो बभञ्ज तिलशः क्षणात्। ततो महादेवस्तरसा शक्तिं करेणादाय कपीन्द्रवक्षसि

ग्रास, येन स वैक्लव्यमाप, सहसा च तद् व्यथामतीत्योल्बणं वृक्षं रुद्रोरसि प्रजहार, येन प्रहृतास्तत्रस्थाः फणीन्द्राः सन्त्रेसुरुज्जवाश्च पातालमुपेयुः। मुक्ते तस्मिन्नगे परं संरब्धः पिनाकी तस्मिन्मुसलं महाकायं पातयामास, मारुतिश्च तन्महता वेगेन वञ्चयामास। एवं शिलादिवर्षेण सम्पराये वर्तमाने पावनिर्नन्दिनं भीषयामास चन्द्रं च शकलीचकार। एवमत्यन्त-विह्वलः कोपनो महेशस्तद्वीर्येण परं परितोषं गतो वरेण तं छन्दयामास। वरं वृणुष्व, प्रीतो स्मि ते विक्रमेणेति (५।४४) ॥

सुरथस्य रामदिदृक्षया हयनिग्रहः

हिमवत उपत्यकायां कुण्डलनाम्नि नगरे परमधार्मिको रामभक्तः सुरथो नाम भूपो बभूव। सप्त मासान् निरवग्रहं विचरन्हयो यदा तन्नगरोपकण्ठमाससाद तदा राजसेवकास्तत्र तत्र पर्यटन्तस्तं मनोहरं तुरङ्गमं लक्षयित्वा राजानं निवेदयामासुरयं निगृह्यतामिति। ज्ञायतां कस्यायमश्व इत्युक्तास्ते भाले पुरटपत्रं विलोक्य तदनुवाच्य तं ज्ञापयामासुर्महाराजस्य त्रिभुवनचन्द्रस्य श्रीरामचन्द्रस्यायमश्वमेधीयो हय इति। इति विज्ञाय स परं प्रहर्षमाप हयं निग्रहीष्यामश्चेद्रामदर्शनं पुण्यतमं सुदुरापमाप्स्याम इति च मेने। ततः स्वभटान् व्यादिक्षद् गृह्यतां हय इति। शत्रुघ्नश्च हयहरणं श्रुत्वा दशनैरोष्ठं सम्पिषन् सृक्किणी च लेलिहान उवाच केन वीरंमन्येन हृतो मेऽश्व आत्मनो वधमिच्छता। सुमतिं मन्त्रिणं च पप्रच्छ कस्येदं पुटभेदनमिति। स आह सुरथस्य परमधार्मिकस्येति। कथमत्र कर्तव्यम् इति मन्त्रिणा संमन्त्र्याङ्गदं दौत्येन सम्प्रैषयच्छत्रुघ्नः, इदं च समदिशत्, अर्पयाश्वं ज्ञानतोऽज्ञानतो वा हृतं नोचेच्छत्रुघ्ननिर्मुक्तनाराचैः क्षतविग्रहः। पृथ्वीतलमलं कुर्वञ्शयिष्यसे विशीर्षक इति ॥ इति दूतवाक्यमाकर्ण्य भूपतिराह—सत्यं ब्रूषे दूत, मया धृतोऽश्वः। नाहं शत्रुघ्नादिभयान्मोक्ष्ये, रामश्चेद् स्वयम् आगत्य दर्शनं मे दास्यते, तच्चरणौ नत्वा सुतसहितोऽश्वं दास्यामीति। क्षत्रियाणामयं धर्मो स्वामिनापि विरुध्यते धर्मेण युद्धमभीष्यते तत्रापि रामदर्शनमिच्छताऽभीष्यतेतराम्। भूयोपि विविधं भीषितः सुरथः स्वं निश्चयं न जहौ। दशभिः सुतैः समेतस्य तस्य पुष्कलादिभिस्तुमुलमायोधनं बभूव, महच्च कदनं सम्बभूव। सुरथसुतश्चम्पको हतः, महावीरः पवनसुतश्च बद्धः। तं बद्धं सुरथ आह—स्मर श्रीरघुनाथं त्वं दयालुं भक्तपालकम् (५।५३।१०)। यथा त्वां बन्धनात् सद्यो मोचयिष्यति सुष्ठुधीः। नान्यथाऽयुतवर्षेण मोचयिष्यामि बन्धनात् (५।५३।११)। इत्थं प्रचोदितः पवनात्मजो रामेऽनन्यमना भूयो भूयो भक्तवत्सलं भगवन्तं रामं मनसा जगाम बन्धनान्मां मोचयेति च विनीतवन्ममार्ग। एवं स्मृतो रामो विमानमारुह्य सपद्युपाजगाम बन्धनाच्च तं मुमोच ॥ श्रीरामभद्रमायान्तं वीक्ष्यासौ सुरथः क्षणात्। नतयः (=नतीः) शतशश्चक्रे भक्तिपूर परिप्लुतः (५।५३।२२) ॥ इदमुत्तमं निदर्शनं भक्तेरहेतुकायाः संविदश्चाहार्यायाः, वाचां च स्थाने प्रयुक्ततायाः ॥

लवेन हयस्य ग्रहः

गतः प्रातः क्रियां कर्तुं समिधस्तत्क्रियार्हकाः। आनेतुं जानकी सूनुर्वृतो मुनिसुतैर्लवः (५।५४।१)। ददर्श तत्र यज्ञाश्वं स्वर्णपत्रेण चिह्नितम्। कुङ्कुमागरुकस्तूरीदिव्यगन्धेन वासितम् (२)। विलोक्य जातकुतुको मुनिपुत्रानुवाच सः। अर्वा कस्य मनोवेगः प्राप्तो दैवान्ममाश्रमम्(३)॥ आगच्छन्तु मया सार्धं प्रेक्षन्तां मा भयं कृथाः। इत्युक्त्वा लवस्तूर्णं वाहस्य निकटे गतः (४)॥ गत्वा मुनिसुतैः सार्धं वाचयामास पत्रकम्। भालस्थितं स्पष्टवर्णराजिराजितमुत्तमम् (६)॥ विवस्वतो महान् वंशः सर्वलोकेषु॥ विश्रुतः (७)॥ सूर्यवंशध्वजो धन्वी धनुर्दीक्षागुरुर्गुरुः॥ यं देवाः सासुराः सर्वेनमन्ति मणिमौलिभिः (८)॥ तस्यात्मजो वीरबलदर्पहारी रघूद्वहः॥ रामचन्द्रो महाभागः सर्वशूरशिरोमणिः (९)॥ करोति हयमेधं वै ब्राह्मणेन सुशिक्षितः। रावणाभिधविप्रेन्द्रवधपापापनुत्तये (११)॥ मोचितस्तेन वाहानां मुख्योऽसौ याज्ञिको हयः। महावलपरीवारो महाबलसुरक्षितः (१२)॥ तद्रक्षकोऽस्ति-तद्भ्राता शत्रुघ्नो लवणान्तकः। हस्त्यश्वरथपादातसङ्घसेनासमन्वितः (१३)। यस्य राज्ञ इति श्रेष्ठो मानो जायेत्स्वकान्मदात्। शूरा वयं धनुर्धारिश्रेष्ठा वयमिहोत्कटाः (१४)॥ ते गृह्णन्तु बलाद् वाहं रत्नमालाविभूषितम् (१५)॥ ततो मोचयिता भ्राता शत्रुघ्नो लीलया हठात्। शरासनविनिर्मुक्तवत्सदन्तकृतव्यथात् (१६)॥ ये क्षत्रियाः [illegible] कुलेषु सत्सु। गृह्णन्तु ते तद्विपरीतदेहा नमन्तु राज्यं रघवे निवेद्य (१७)॥

इति संवाच्य कुपितो लवः शत्रुधनुर्धरः। उवाच मुनिपुत्रांस्तान् रोषगद्गद्भाषितः (१८)। पश्यत क्षिप्रमेतस्य धृष्टत्वं क्षत्रियस्य वै। लिलेख यो भालपत्रे स्वप्रतापबलं नृपः (१९)॥ को सौ रामः कः शत्रुघ्नः कीटाः स्वल्पबलाश्रिताः। क्षत्रियाणां कुले जाता एते, न वयमुत्तमाः (२०)॥ इदानीं क्षत्रियत्वादि दर्शयिष्यामि सर्वतः। यदि क्षत्रियभूरेष भविष्यति च शत्रुहा (२२)॥ ग्रहीष्यति मया बद्धं वाहं यज्ञक्रियोचितम्। नो चेत् क्षत्रियत्वमुन्मुच्य कुशस्य चरणार्चकः (२३)॥ अधुना मद्धनुर्मुक्तैः शरैः सुप्तो भविष्यति। अन्ये ये च महावीरा रणमण्डलभूषणाः (२५)॥

केनचित्पौरेण कान्तया सहालापे राममहिम्नो वर्णनम्

साक्षाद्राम इवासि ममेति कान्तयोक्तः कश्चित्कश्रो रामस्य च स्वस्य चान्तरं निदर्शयन्नाह—पतिव्रतानां तद्योग्यं स्वकान्तो राम एव हि (५।५५।३४)॥ परं क्वाहं मन्दभाग्यः क्व रामो भाग्यवान् महान्। क्व चाहं कीटवतुच्छः क्व ब्रह्मादिसुरार्चितः(३५)॥ खद्योतः क्व नु नभोरत्नं शलभः क्व नु पामरः। गजारिः क्व मृगेन्द्रो सौ शशकः क्व नु मन्दधीः [३६]॥ क्व च सा जाह्नवी देवी क्व च रथ्याजलमुत्पथम्। क्व मेरुः सुरसंवासः क्व गुञ्जापुञ्जकोऽल्पकः [३७)॥

[illegible] विनिन्दन्त्यो रजकस्य गिरः

मामन्तरेण प्रजाः किं चिन्तयन्तीति निश्चेतुं रामः षडपसर्पान्प्रेरयति।

त पृथक्त्वशः प्रजासु चरन्ति तत्र तत्र प्रवर्तमानान्विस्रम्भालापान् शृण्वन्ति। तेषु पञ्च तु सर्वत्र रामप्रशस्तिपराणि वाक्यानि निशाम्यन्ति प्रसीदन्ति च। षष्ठस्त्वेको रजकोक्तीराकर्ण्यन्दुःख्यति। रजकः कश्चिदेकरात्रं परगृहोषितां प्रत्यागतां भार्यामाक्रोशति पादघातं चाहन्ति। कर्कशं च निजगदीति गच्छ त्वं मद्गृहात्तस्य गेहं यत्रोषितासि नक्तम्, नाहं गृह्णामि त्वां दुष्टां मद्वचनविलङ्घिनीम् (५।५५।६६)॥ तदाऽस्य माता प्रोवाच मा त्यजेनां गृहागताम्। अपराधेन रहितां दुष्टकर्मविवर्जिताम् (७०)॥ मातरं प्रत्युवाचायं रजकः क्रोधसयुतः। नाहं राम इव प्रेष्ठां गृह्णाम्यन्यगृहोषिताम् (७१)॥ स राजा यत्करोत्येव तत्सर्वं नीतिमद् भवेत्। गृह्णामि नो भार्यां परवेश्मनि संस्थिताम् (७२)॥ पुनः पुनरुवाचेदं नाहं रामो महीश्वरः। यः परस्य गृहे संस्थां जानकीं वै ररक्ष सः [७३]॥

रामस्य कीर्तिः प्रियतमा

वंशे वैवस्वते राजा न कश्चिदयशःक्षतः। मत्कीर्तिरद्य कलुषा गङ्गा यमुनया गता (५।५६।४३)॥ लोकापवादात् त्यक्ष्येऽहं जानन्नपि विपापिनीम् (५।५८।३५)॥ स्वयशः कारणेऽहं स्वं देहं त्यक्ष्याम्यशोभनम्। त्वामपि भ्रातरं त्यक्ष्ये लोकापवादाद् विगर्हितम् (३६)॥ किमुतान्ये गृहाः पुत्रा मित्राणि वसु शोभनम्। स्वयशःकारणे सर्वं त्यजामि किमु मैथिलीम् (३७)॥ न तथा मे प्रियो भ्राता न कलत्रं न बान्धवाः। यथा मे विमला कीर्ति र्वल्लभा लोकविश्रुता (३८)॥

दोहदपूर्तिमिषेण वनाय विसृष्टायाः सीतायाः प्रस्थाने दुर्निमित्तानि

लक्ष्मणं प्रतिगच्छन्ती देहल्यां चास्खलत्तदा (५।५८।५९)॥ अविचार्यं तदौत्सुक्याल्लक्ष्मणं प्रियकारिणमुवाच कुत्र स रथो येन मां प्रापयिष्यसि (६०)॥ स निःश्वसन्रथं हैमं जानक्या सह निर्विशन्। सुमन्त्रं प्रत्युवाचासौ चालयाश्वान् मनोजवान् (६१)॥ आहतास्तेन कशया वाहास्तस्यापतन्पथि (६३)॥ स्वामिश्चलन्ति नो वाहा प्रयत्नेन परिचालिताः। किं करोमि न जानेऽत्र कारणं वाहपातने (६४)॥ तदास्फुरद् दक्षनेत्रं जानक्या दुःखशंसकम् (६६)॥ तदैव पक्षिणः पुण्याः कुर्वन्ति परिवर्तनम् (६७)। तदा साशङ्का साऽऽह—रामे भूयाद्धि कल्याणं भरते वा तथानुजे। तत्प्रजासु च सर्वत्र मा भवन्तु विपर्ययाः (६९)॥ सा गच्छन्ती मृगान् वामं परिवर्तनकारकान्। अपश्यद् दुःखसंघातकारकान् समभाषत (७१)॥ अद्य यन्मे मृगा वामं वर्तयन्ति तदिष्यते। श्रीरामचरणौ मुक्त्वा गच्छन्त्या युक्तमेव तत् (७२)॥ महिलानां परो धर्मः स्वभर्तृचरणार्चनम्। तन्मुक्त्वाऽन्यत्र यान्त्या यद्भवेद्युक्तमेव तत् (७३)॥

पुष्कलेन लवाय स्वरथे निवेदिते लवस्योक्तिः

रथस्थेन पादचारिणा समं न योद्धव्यमिति साङ्ग्रामिकं नयं स्मरपुष्कलो लवाय रथं निवेदयति तत्र लवस्य क्षत्रियोचिता उदात्ता गिरः—

त्वया दत्ते रथे स्थित्वा युद्धं कुर्यामहं रणे । तदा मे पापमेव स्याज्जयः सन्दिग्ध एव हि (५।६१।२४)॥ न वयं ब्राह्मणा वीर प्रतिग्रहपरायणाः । वयं तु क्षत्रिया नित्यं दानकर्मक्रियारताः (२५) ॥ इदानीं त्वद्रथं कोपाद् भनज्मि प्रत्यहं भवान् । पादचारी भवत्येव पश्चाद्युद्धं करिष्यति (२६) ॥

लवकृतं शत्रुघ्नसैन्यनिबर्हणम्

सेनान्यां कालजिति लवेन निहते सति शत्रुघ्नसैन्यास्तं परिवव्रुर्महच्च जन्यमजनि । तदित्थं वर्णयति कविः पुराणकारः—लवस्तान् स्वशराघातैः पलायनपरान्व्यधात् । (५।६०।४८) ॥ छिन्ना भिन्नाङ्गकाः केचिद् गताः केचिद्रणाङ्गनात् । संनिवार्याखिलान् योधान् विजगाह चमूं मुदा (४६) ॥ वराह इव निःश्वस्य प्रलये सुमहार्णवम् । गजा भिन्ना द्विधा जाता मौक्तिकैः पूरिता मही (५०)॥ पतितास्तत्र दृश्यन्ते वीरा रणविशारदाः । सुस्राव शोणितसरिद्धयमस्तककच्छपा (५४) ॥ महाप्रवाहलसिता वैरिणां भयकारिका । केषां चिद् बाहवश्छिन्नाः केषां पादा विकर्तिताः (५५) ॥

कुशस्य शत्रुघ्नसंमुखे स्थितस्य प्रतिश्रवः

त्रिभिः शरैश्चेत्त्वां न पातयामि—यो मनुष्यवपुः प्राप्य दुर्लभं पुण्यकोटिभिः । तन्नाद्रियेत संमोहात् तस्य मेऽस्त्वत्र पातकम् (५।६३।६६) ॥

जिताहवौ कुशलवौ प्रति पतिदेवतायाः सीताया उदारं वचनं तयोश्च नीतिमद् प्रतिवचनम्

युवाभ्यामनयः सृष्टो हृतो रामहयो महान् (५।६४।६७) ॥ अनेके पातिता वीरा इमौ बद्धौ कपीश्वरौ । पितुस्तव हयो वीरौ यागार्थं मोचितोऽमुना (६८) ॥ तस्यापि हृतवन्तौ किं वाजिनं मखसत्तमे । मुञ्चतं प्लगावेतौ मुञ्चतं वाजिनां वरम् (६६) ॥ क्षाम्यतां (=क्षम्यतां) भूपते भ्राता शत्रुघ्नः परमकोपनः । जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा ऊचतुस्तां बलान्वितौ (७०) ॥ क्षात्रधर्मेण तं भूपं जितवन्तौ बलान्वितम् । नास्माकमनयो भावी क्षात्रधर्मेण युध्यताम् (७१) ॥ वाल्मीकिना पुरा प्रोक्तमस्माकं पठतां पुरः । दुष्यन्तेन समं युद्धं भरतेन कृतं पुरा (७२) ॥ कण्वस्याश्रमे वाहं धृत्वा यागक्रियोचितम् । तस्मात् सुतः स्वपित्रापि युध्येद् भ्रात्रापि चानुजः (७३) ॥ गुरुणा शिष्य एवापि तस्मान्नो पापसम्भवः । त्वदाज्ञातोऽधुना चावां दास्यावो हयमुत्तमम् (७४) ॥

अदृष्टमहिमा

अदृष्टमेव कार्येषु सर्वशोऽप्यनुगच्छति । ईशनीयाः कुतो नैतदन्वीयुः सुखदुःखयोः (५।६६।८०) ॥ धनुर्भङ्गे मतिभ्रंशे कैकेय्या, मरणे पितुः । अरण्यगमने तत्र हरणे तव, वारिधेः (८१) ॥ तरणे, रक्षसां भर्तुं मारणे निधने रणे । सहायगमने मृक्षवानररक्षसाम् (८२) ॥ लाभे तव,

प्रतिज्ञायाः सत्यत्वे च सतीमणे (=सीते)। पुनः स्वबन्धुसम्बन्धे राज्य-प्राप्तौ च शर्मिणि (८३)॥ पुनः प्रियावियोगे च कारणं यदवारणम्। प्रसीदति तदेवाद्य संयोगे पुनरावयोः (८४)॥ इति वाल्मीक्याश्रमसंस्थायै सीतायै तद्दर्शनकामो रामो लक्ष्मणं सन्दिशति ।

वासुदेवस्य सविशेषं प्रियाः

रुक्मिणी सत्यभामा च नाग्नजिती सुलक्षणा (५।७०।३२)॥ मित्र-विन्दाऽनुविन्दा सुनन्दा जाम्बवती प्रिया। सुशीला चाष्टमहिला वासुदेव-प्रियास्ततः (३३)॥

मथुरामाहात्म्यम्

अहो न जानन्ति नरा दुराशयाः पुरीं मदीयां परमां सनातनीम्। सुरेन्द्रनागेन्द्रमुनीन्द्रसंस्तुतां मनोरमां तां मथुरां पुरातनीम् (५।७३।४३)॥ काश्याद्यो यद्यपि सन्ति पुर्यस्तासां तु मध्ये मथुरैव धन्या। यज्जन्म-मौञ्जीव्रतमृत्युदाहै र्नृणां चतुर्धा विदधाति मुक्तिम् (४४)॥ यदा विशु-द्धास्तप आदिना जनाः शुभाशया ध्यानधना निरन्तरम्। तदैव पश्यन्ति ममोत्तमां पुरीं न चान्यथा कल्पशतैर्द्विजोत्तमाः (४५)॥

तुलसीमाहात्म्यम्

या दृष्टा निखिलाघसङ्घशमनी स्पृष्टा वपुःपावनी, रोगाणामभिव-न्दिता निरसनी सिक्तान्तकत्रासिनी। प्रत्यासत्तिविधायिनी भगवतः कृष्ण-स्य संरोपिता, न्यस्ता तच्चरणे विमुक्तिफलदा तस्यै तुलस्यै नमः (५।७८। ६८)॥

नैत्यकं चरितं हरेः

नारदेन पृष्टा वृन्दा नैत्यकं हरेश्चरितमित्थमाह—मध्ये वृन्दावने रम्ये पञ्चाशत्कुञ्जमण्डिते। कल्पवृक्षनिकुञ्जे तु दिव्यरत्नमये गृहे (५।८३।१९)॥ निद्रितौ तिष्ठतस्तल्पे निबिडालिङ्गितौ मिथः। (राधाकृष्णौ) मदाज्ञाका-रिभिः पश्चात्पक्षिभि र्बोधितावपि (२०)॥ गाढालिङ्गनजानन्दमाप्तौ तद्भङ्ग-कातरौ। न मनः कुरुतस्तल्पात्समुत्थातुं मनागपि (२१)॥ ततश्च सारिका-सङ्घैः शुकाद्यैः परितो मुहुः। बोधितौ विविधैर्वाक्यैः स्वतल्पादुदतिष्ठाम् (२२)॥ गच्छतः स्वस्वभवनं भीत्युत्कण्ठाकुलौ ततः (२४)॥ कृत्वा कृष्णो दन्तकाष्ठं बलदेवसमन्वितः (२५)॥ मात्रानुमोदितो याति गोशालां सखि-भिर्वृतः (२६)॥....दुग्ध्वा गाः काश्चिद् दोहयित्वा जनैः पराः। आगच्छ-ति पितुर्वाक्यात्स्वं गृहं सखिभिर्वृतः (३५)॥ अभ्यङ्ग मर्दनं कृत्वा दासैः संस्नापितो मुदा। धौतवस्त्रधरः स्रग्वी चन्दनाक्तकलेवरः (३६)॥ मुहुरा-कारितो मात्रा प्रविशेद् भोजनालयम्। अवलम्ब्य करं सख्युर्बलदेवसम-न्वितः (३९)॥ भुङ्क्ते विविधान्नानि भ्रात्रा च सखिभिर्वृतः। हासयन् वि-विधैर्हास्यैः सखींस्तैर्हसति स्वयम् (४०)॥ इत्थं भुक्त्वा तथाचम्य दिव्य-

खट्वोपरि क्षणम् । विश्रम्य सेवकैः दत्तं ताम्बूलं विभजेन्नदन् (४१)।। गोपवेषधरः कृष्णो धेनुवृन्दपुरः सरः ।···पितरं नत्वा···वनं व्रजेत् (४२-४३) ।। वनं प्रविश्य सखिभिः क्रीडयित्वा क्षणं ततः । विहारैं विविधैस्तत्र वने क्रीडते मुदा (४४)।। वञ्चयित्वा ततः सर्वान् द्वित्रैः सखिभि र्वृतः । सङ्केतकं व्रजेद्धर्षात् प्रियासन्दर्शनोत्सुकः (४५) ।। सापि कृष्णं वनं यातं दृष्ट्वा स्वगृहमागता । सूर्यादिपूजाव्याजेन कुसुमाहृतये तथा (४६) ।। वञ्चयित्वा गुरून्याति प्रियसङ्गमेच्छया वनम् । इत्थं तौ वहुयत्नेन मिलित्वा कानने ततः (४७)।। विहारैर्विविधैस्तत्र दिनं विक्रीडतो मुदा । दोलायां समारूढौ सखिभिर्दोलितौ क्वचित्(४८)।। क्वापि वेणु करस्रस्तं प्रिययापह्नुतं (=प्रच्छन्नं) हरिः । अन्वेषयन्नुपालब्धो विप्रलब्धप्रियागणैः (४९) ।। हसितैं वंहुधा ताभिर्हासितस्तत्र तिष्ठति । वसन्तवायुना जुष्टं वनखण्डं मुदा क्वचित् (५०) ।। प्रविश्य चन्दनाम्भोभिः कुङ्कुमादिजलैरपि निषिञ्चत्तो यन्त्रमुक्तैस्तत्पङ्कैं लिम्पतो मिथः (५१) ।। उपविश्यासने दिव्ये मधुपानं प्रचक्रतुः । ततो मधुमदोन्मत्तौ निद्रया मीलितेक्षणौ (५७) ।। मिथः पाणी समालम्व्य कामबाणवशंगतौ । रिरंसू विशतः कुञ्जं स्खलद्वाङ्मनसौ पथि (५५)।। सखयो पि मधुभिर्मत्ता निद्रया पीडितेक्षणाः (५६) ।। अभितो मञ्जुकञ्जेषु सर्वा एव शिश्यिरे । पृथगेकेन वपुषा कृष्णो पि युगपद्विभुः (५७) ।। सर्वासां सन्निधिं गच्छेत् प्रियया प्रेरितो मुहुः (५८) ।। पणीकृत्य मिथो हारचुम्बनाश्लेषपरिच्छदान् (७१) ।। अक्षैर्विक्रीडतः प्रेम्णा नर्मालापपुरः सरम् (७२) ।। सङ्गम्य सखीन्कृष्णो गृहीत्वा गाः समन्ततः । आगच्छति व्रजं हर्षान्नादयन्मुरलीं मुने (८२) ।। सभागृहं व्रजेत् तैश्च जुष्टं वन्दिजनादिभिः (९४) ।।

ईश्वरस्वरूपम्

उपनिषत्सु यदृषिदृष्टमीश्वरस्वरूपं स्थितं तच्छायानुकारीह तदुपन्यस्तं शब्दतोऽर्थतश्च साधारणम् इति तदत्र संगृह्यते प्रणतजनप्रमदाय—योगयुक्ता महात्मानः परमार्थपरायणाः । यं न पश्यन्ति मुग्धास्तु सर्वज्ञं सर्वदर्शकम् (५।८४।८७) ।। हस्तपादविहीनस्तु सर्वत्र परिगच्छति । सर्वं गृह्णाति त्रैलोक्यं स्थावरं जङ्गमं पुनः (८८) ।। नासामुखविहीनस्तु घ्राति भक्षति भूपते । अकर्णः शृणुते सर्वं सर्वसाक्षी जगत्पतिः (८९) ।। अरूपो रूपसम्बद्धः पञ्चवर्गवशंगतः । सर्वलोकस्य यः प्राणः पूज्यते स चराचरैः (९०) ।। अजिह्वो वदते सर्वं वेदशास्त्रानुगं तथा । अत्वचः स्पर्शमेवापि सर्वेषामेव विन्दति (९१) ।

मानस्यादिर्नानारूपा भक्तिः

विविधा भक्तिरुद्दिष्टा मनोवाक्कायसम्भवा (५।८५।४) ।। लौकिकी वैदिकी चापि भवेदाध्यात्मिकी तथा । ध्यानधारणया बुद्ध्या वेदानां स्मरणं हि यत् (५) ।। विष्णुप्रीतिकरी चैषा मानसी भक्तिरुच्यते । मन्त्रवेदसमुच्चारैरविश्रान्तविचिन्तनैः (६) ।। जाप्यैश्चारण्यकैश्चैव वचिकी भक्तिरुच्यते ।

व्रतोपवासनियमैः पञ्चेन्द्रियजयेन च (७) ॥ कायिकी सैवा निर्दिष्टा भक्तिः सर्वार्थसाधनी । भूषणैं हैमरत्नाङ्कैश्चित्राभिर्वाग्भिरेव च (८) ॥ वासः प्रतिसरैः सूत्रैः पावकव्यजनोच्छ्रितैः । नृत्यवादित्रगीतैश्च सर्वबल्युपहारकैः (९) ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानैश्च या पूजा क्रियते नरैः । नारायणं समुद्दिश्य भक्तिः सा लौकिकी मता (१०) ॥ ऋग्यजुः सामजात्यानि संहिताऽध्ययनानि च । क्रियन्ते विष्णुमुद्दिश्य वैदिकी भक्तिरुच्यते (११-१२) ॥

वैशाखमाहत्म्यम्

यथोमा सवनरीणां तपतां भास्करो यथा । आरोग्यलाभो लाभानां द्विपदां ब्राह्मणो यथा (५।८२।६४)॥ परोपकारः पुण्यानां विद्यानां निगमो यथा । मन्त्राणां प्रणवो यद्वद् ध्यानानामात्मचिन्तनम् (६५) ॥ सत्यं स्वधर्मवर्तित्वं तपसां च यथा वरम् ॥ शौचानामर्थशौचं च दानानामभयं यथा (६६) ॥ गुणानां यथा लोभक्षयो मुख्यो गुणः स्मृतः । मासानां प्रवरो मासस्तथाऽसौ माधवो मतः (६७) ॥ यथा न वारिधिसमो लोके कोपि जलाशयः । तथा मासो न वैशाखसदृशो माधवप्रियः (५।८६।१९) ॥

सूक्ष्मा धर्मगतिः

धर्मस्य गतयः सूक्ष्मा दुर्ज्ञेया हीश्वरैरपि । मुह्यन्ते चात्र विद्वांसः...... (५।८७।४) ॥ विश्वामित्रादयो राजन्धर्मा धिक्रमेत ब्राहुजाः । ब्राह्मण्यं समुपायाताः सूक्ष्मा धर्मगतिस्ततः (५) ॥ अजामिलोपि भूपाल दासीपतिरिति श्रुतः । धर्मपत्नीपरित्यागो नित्यं पापपथे स्थितः (६) ॥ म्रियमाणः सुतस्नेहात्प्रोच्य नारायनेति च । तद्व्याजनामग्रहणात्पदं लेभे सुदुर्लभम् (७)॥ अनिच्छयापि दहति स्पृष्टो हुतवहो यथा । तथा दहति गोविन्दनाम व्याजादपोरितम् (८)॥ कानीनस्य मुनेः पौत्रा भ्रातृजायाभिगामिनः । गोलकस्य च वै पाण्डोः पुण्डाः कुण्डाः स्त्रयं तथा (९) ॥ ते पञ्चापि भूपाल पाण्डवा द्रौपदीरताः । तेषां च पुण्यश्लोकत्वं सूक्ष्मा धर्मगतिस्ततः (१०) ॥ विचित्राणि च भूतानि विचित्राः कर्मशक्तयः (११) ॥ कदाचित्सुकृतं कर्म कूटस्थं यदवस्थितम् । केन चित्कर्मणा भूयः शुभेन परिवर्धते (१२) ॥ फलं ददाति सुमहत् कस्मिन्नपि च जन्मनि । सूक्ष्मो धर्मोऽतिगहनो मीयते न यथा तथा (१३)॥ नैतस्य फलदानस्य श्रूयते भूप निश्चयः । यत्किञ्चित्सुकृतं कर्म चछन्नं पापान्तरैरपि (१४) ॥ तदागत्य कुतः क्वापि स्वं फलं च प्रयच्छति । कृतस्य नेह नाशोऽस्ति पुण्यस्य दुरितस्य च (१५) ॥

सतां शीलम्

पवित्रयन्ति जननोमवनीमपि ते नराः परतापच्छिदो ये तु चन्दना इव चन्दनम् (५।१०१।३५) ॥ परोपकृतये ये तु पीड्यन्ते कृतिनो हि ते । सन्तस्त एव ये लोके परदुःखविदारणाः (३६) ॥ आर्तानामार्तिनाशार्थं प्राणा येषां तृणोपमाः । तैरियं धार्यते भूमिर्नरैः परहितोद्यतैः (३७) ॥ मनसा यत्सुखं नित्यं तत्स्वर्गो नरकोपमः । तस्मात्परसुखेनैव सुखिनः

साधवः सदा (३८) ॥ वरं निरयपातोऽत्र वरं प्राणवियोजनम्। न पुनः क्षणमार्तानामार्तिनाशमृते सुखम् (३९) ॥ ऐश्वर्यस्याभिजात्यस्य गुणानां सुकृतस्य च। सन्तः फलं हि गण्यन्ते (गणयन्ति) यद्गीतपरिरक्षणम् (५। १०२।२) ॥

अष्टादशोपपुराणानि

आद्यं सनत्कुमाराख्यं नारसिंहमतः परम्। तृतीयमाण्डमुद्दिष्टं दौर्वाससमथैव च (५।११५।९४) ॥ नारदीयं तथान्यच्च कापिलं मानवं तथा। तद्वदौशनसं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च तथा परम् (९५) ॥ वारुणं कालिकाह्वानं माहेशं साम्बमेव च। सौरं पाराशरं चैव मारीचं भार्गवाह्वयम् (९६) ॥ कौमारं च पुराणानि कीर्तितान्यष्ट वै दश। अष्टादशपुराणानां व्याकर्ता तु भवेन्मनुः (९७) ॥

सुखदुःखसमाहारः संसारः
(युधिष्ठिरनारदसंवादः)

तमुवाच ऋषिर्दुःखं त्यज त्वं पाण्डुनन्दन। सुखदुःखसमाहारे संसारे कः सुखी नरः (६।३।३) ॥ ईश्वरोपि न स्थायी पीड्यते देहसंचयैः (अवतारेषु नानाविग्रह परिग्रहात्)। न दुःखरहितः कश्चिद् देही दुःखसहो यथा (४) ॥ शरीरं सवितुर्यस्माद्राहुस्तद् ग्रसते बली ॥ राहोरपि शिरश्छिन्नं शौरिणामृतभोजने (५) ॥ सोपि शार्ङ्गधरो देवः क्षिप्तः सागरगह्वरे। जालन्धरेण वीरेण निहतः सोपि शम्भुना (६) ॥

जालन्धरनाम्नः पुरस्य वर्णनम्

गङ्गासागरसङ्गमेन जालन्धरस्य वीरस्योत्पत्तिराख्यायते। मन्निवासोचितं मे स्थानं देहीति स जातमात्रस्तातं सागरं प्रार्थयामास। इत्थं प्रार्थितः स पुत्रप्रणयेन ततोऽपससर्प जले च स्थलं दर्शयाम्बभूव। सोऽयं देशो योजनशतं विस्तीर्णः शतत्रयं चायतो बभूव। जालन्धरनाम्नैव च तं प्रथयामास। ततोस्मिन्पीठे दैत्यवर्येण मयेन नगरं निर्मापयामास जालन्धरम्। तदित्थमुपवर्णयति कविः पुराणकारः—प्राकारगोपुरद्वारं सोपानगृहभूमिकम् (६।४।१९) ॥ यत्रेन्द्रनीलसम्बद्धप्रासादतलसंस्थिताः। मेनिरे जलदोद्योगं ताण्डवस्थाः शिखण्डिनः (२०) ॥ यत्र प्रवालमाणिक्यभवनोत्था मरीचयः। सेव्यन्ते शकुनैश्चूतरुचिराङ्कुरशङ्कया (२१) ॥ यत्र काञ्चनहर्म्येषु त्विषो वह्निषु कातराः। विलोक्य प्रपलायन्ते दावशङ्काः शिखण्डिनः (२२) ॥ यत्र स्फटिकशालोत्थप्रभासंमिश्रिता दिशः। विभान्ति मन्दरोद्भ्रान्ताः सफेनार्णवसन्निभाः (२३) ॥ यत्र वातायानोद्धूतधूपधूमस्य लेखया। नभो बभूव तद्गङ्गाकालिन्दीसङ्गमोपमम्। (२७) ॥ यत्रानेकगृहोद्भूतप्रभया सकलं नभः। विभातीन्द्रायुधाकीर्णः शरन्मेघ इवोन्नताः (२८) ॥ यत्रानिशं भ्रमभ्रान्ताः सूर्यवाहाः प्रपीडिताः। विश्रामं यान्ति मध्याह्ने प्रासादशिरसि स्थिताः (२९) ॥

जालन्धरेण क्षीरोदधिमन्थनकारणज्ञानाय शक्रं प्रति राहोर्दूतस्य सम्प्रेषणं तयोरुक्तिप्रत्युक्ती च

राहुमुखेन जालन्धरस्य वचनम्—पितृव्यो मम दुग्धाब्धिस्त्वया कस्माद् विलोडितः। मन्दराद्रिविधानेन हृतः कोशो महाधनः (६।५।१४)॥ श्रीचन्द्रामृतनागांश्च तन्मणि विद्रुमादिकम्। देहि सर्वं तथा स्वर्गं शीघ्रं त्यज पुरन्दर (१५)॥ किं केकीव शिखण्डमण्डिततनुः सारीव किं सुस्वरः, किं वा हन्त शकुन्तबालकपितुः कर्णामृतस्यन्दनः। किं वा हंस इवाङ्गनागतिगुरुः किं कीरवत् पाठकः, काकः केन गुणेन काञ्चनमयेऽलङ्कारितः पञ्जरे (१६)॥ स त्वं मद्वचनात्तूर्णं कुरु सर्वं यथोचितम्। तं क्षमापय भूपालं यदि जीवितुमिच्छसि (१७)॥ शृणु दूत समासेन सिन्धोर्मंथनकारणम्। पुरा हिमवतः सूनुर्मैनाको नाम मे रिपुः (१८)॥ स कुक्षौ विधृतस्तेन सागरेण जडेन च। दग्धं चराचरं येन वह्निना हयरूपिणा (२०)॥ स चापि विधृतस्तेन सागरेण दुरात्मना। धर्मद्विषां दानवानामसौ वा आश्रयः प्रभुः (२१)॥ नित्यं दधि घृतं क्षीरं दानवेभ्यः प्रयच्छति। अत एवायमस्माभिर्दुर्वारेण विलोडितः (२२)॥

जालन्धरस्य राज्यमपरः स्वर्गः

समुद्रतनये राज्यं भुवो राजन्प्रशासति। न कश्चिन्म्रियते मर्त्यो नरकं कोऽपि न व्रजेत् (६।६।१८)॥ न कलिः प्रणयादन्यो न भोगादपरः क्षयः। न वन्ध्या दुर्भगा नारी नालङ्कारविवर्जिता (१९)॥ कुरूपा दुर्गता दुष्टाऽयशस्या न च दृश्यते। न तत्र विधवा नारी न कश्चिन्निर्धनो जनः (२०)॥ दातारः सन्ति सर्वत्र न प्रतिग्राहिणः क्वचित्। पुण्या जनाः प्रयच्छन्ति द्विजेभ्यो ह्यात्मनो धनम् (२१)॥ रूपयौवनशालिन्यः सीमन्तिन्यो गृहे गृहे। गोक्षीरं दधि सर्पिश्च यत्र निर्जरसो जनाः (२२)॥ मङ्गलं तत्र सर्वेषां न क्वचिद् वधबन्धनम्। मरणं न च हिंसास्ति न कश्चित् केन बाध्यते (२३)॥ ऋणं न दृश्यते राजन् धनिनः सन्ति सर्वतः। सन्तुष्टाः सर्वसस्याढ्याः प्रजाः सर्वत्र पार्थिव (२४)॥ केलीक्षुदण्डप्रभवश्च दुग्धरसोतिस्वादुतरो गृहे नृणाम्। शुश्राव नारीनरयो हितं वचो न चापहृताऽध्वनि गच्छतां सदा (२५)॥ पतन्त्यखण्डा नभसो यतस्ततो धाराश्च कर्मारविमिश्र सर्पिषः। संमिश्रिताः शर्करया परिश्रिताः समुद्रसूनोः स्मरणान्मुखे नृणाम् (२६)॥

शूलिनो गेहे किं रत्नजातमस्ति यदर्थं तेन युध्येतेति जालन्धरस्य नारदे प्रश्नः, तत्प्रत्त तदुत्तरं च

किमस्ति शूलिनो गेहे रत्नजातं महामुने। तन्ममाचक्ष्व सकलं नास्ति युद्धं निरामिषम् (६।११।२)॥ भूति गात्रे वृषो जीर्णः फणिनोऽङ्गे विषं गले। भिक्षापात्रं करे, पुत्रो गजाननषडाननौ (३)॥ इत्यादि विभवस्तस्य यदन्यत् तन्निबोध मे। तनया गिरिराजस्य विशाला ह्युन्नतस्तनी

(४) ।। दग्धस्मरोपि भगवान् यस्य रूपेण मोहितः। महेशो यद्विनोदाय कुरुते नित्यकौतुकम् (५) ।।

राहो र्दूतस्य शम्भवे जालन्धरसन्देशः

ईश्वरोऽसि कथं लोके भिक्षाभोजी प्रतिष्ठितः। संगोपयसि योगीन्द्र गौरीं रम्यां प्रयच्छ मे (६।११।४७) ।। स्कन्दलम्बोदराभ्यां त्वं पुत्राभ्यां सहितोऽधुना। भिक्षापात्रं गृहीत्वा तु भ्रम नित्यं गृहे गृहे (४८) ।।

जालन्धर नाम्नोऽन्वर्थता

इहैवोत्तरखण्डे षण्णवतितमे ऽध्याये जालन्धरस्योपाख्यानं पुनरुक्तम्। किञ्चिदतिरिक्तं चोक्तम्। जातमात्रस्य बालस्य निनादेन स्वर्गश्च सत्यलोकश्च वधिरीकृतौ। तच्छ्रुत्वा शतधृतिः स्वयं तत्रोपेयाय बालं च समुद्रोत्सङ्गे निशामयामास। समुद्रश्च तं प्रार्थयामास जातकर्मादिः संस्कारोऽस्य क्रियतामिति। एवं वदति पितरि समुद्रजो ब्रह्माणं कूर्चे जग्राह। कूर्चं धुन्वतोऽस्य नेत्राभ्यां जलं सुस्राव, तज्जलं सबालो नेत्राभ्यां विदधारेति ब्रह्मोक्तेन जालन्धर इति नाम्ना प्रथामाप।

कैलासस्य रामणीयकम्

दिव्यकेसरमन्दाररजःपुञ्जपरिश्रिताः । शीताम्बुशीकरासारैः प्रभुग्ना वान्ति वायवः (६।१२।३२) ।। यत्र सिद्धाङ्गनापीनस्तनोत्तुङ्गतरङ्गिणः। मन्दारमकरन्दाढ्याः सुन्दरा वान्ति वायवः (३३)। प्राप्नुवन्ति सुराः प्रीतिं स्वबिम्बालोकहर्षिताः (३५) ।। यत्र चन्दनकस्तूरीगन्धोन्मत्तालिसंचयाः। विभान्ति दग्धकन्दर्पनिवार्णाङ्गारसन्निभाः (३७) ।। यत्राङ्गनानां सकलं विलोक्य सौरभ्यमत्युत्तमकान्तिमित्रम्। मन्ये परित्यक्तमनोविनोदा कस्तूरिका गाहति कालिमानम् (३८) ।। क्वचित्प्रवरगैरिकासमसमुल्लतत्पङ्कजं लवङ्गदलसन्निभासनचलच्चकोरं क्वचित्। क्वचिदिगरिसरित्तटीतरणिवत् स्फुरत्कुण्डलं चलन्निचुलमञ्जरीविनयनम्रभृङ्गं क्वचित् (३९)।। क्वचिद् दलितकोकिलाकुलितनूतनचूताङ्कुरं कुरङ्गकुलसेवितं प्रबलशालिमूलं क्वचित्। क्वचित्प्रवरसुन्दरैः सुरवधूपदैः पावनं वनं नयति विक्रियामिह मनो मुनीनामपि (४०) ।।

यत्र देशकालयो र्वर्ज्या रतिः

महाविषादे पतिते भये च कृते समाधौ वमने महाज्वरे। श्राद्धे प्रयाणे गुरुवृद्धसन्निधौ रतिं बुधाः शङ्कर वर्जयन्ति (६।१४।४३) ।।

काशीमाहात्म्यम्

किं सत्तीर्थमसेवि किं द्विजकुलं पूजादिभिः सत्कृतम्। येन प्रापि सदाशिवस्य शिवदा सा राजधानी स्त्रयम् (६।२३।३७) ।। किं भीत्या दुरितव्रजात् किमु मुदा पुण्यैरगण्यैः कृतैः, किं विद्याभ्यसनान्मदेन जडतादोषाद् विषादेन किम्। किं गर्वेण धनोदयादधनतातापेन किं भोजनैः, स्नात्वा श्रीमणिकर्णिकापयसि चेद् विश्वेश्वरो दृश्यते (४१) ।।

तुलस्या गुणगरिमा

यत्र यत्र गृहे ग्रामे वने वा तुलसी भवेत् (६।२५।२९) ।। गृहे तस्मिन्न दारिद्र्यं नायोगो बन्धुसम्भवः (अयोगः=वियोगः) । न दुःखं न भयं रोगस्तुलसी यत्र तिष्ठति (३०) ।। तुलसीगन्धमाघ्राय यत्र गच्छति मारुतः (३३) ।। दिशो दश च ताः पूता भूतग्रामश्चतुर्विधः । यस्मिन्गृहे मुनिश्रेष्ठ तुलसीमूलमत्तिका (३४) ।। सर्वदा तत्र तिष्ठन्ति देवताश्च शिवो हरिः (३५) ।।

वृक्षरोपी नरकं न याति

अतीतानागतौ चोभौ पितृवंशौ महामुने (६।२८।१३) ।। तारयेद् वृक्षरोपी च तस्माद् वृक्षांस्तु रोपयेत् । पुत्रपौत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः (१४) ।। पुष्पैः सुरगणान्सर्वान् पत्रैश्चापि तथा पितृन् । छायया चातिथीन्सर्वान्पूजयन्ति महीरुहान् (१५-१६) । दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः । दशह्रदसमा कन्या दशकन्यासमो द्रुमः (१।४४।४५५) ।

नीलवृषस्य लक्षणम्

लोहितो यस्तु वर्णेन पुच्छाग्रे यस्तु पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते । नीलपाण्डुर लाङ्गूलः (६।३३।२२-२३) ।।

ब्रह्मस्वहरणे महती विनष्टिः

ब्रह्मस्वे नो रतिं कुर्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि । अग्निदग्धाः प्ररोहन्ति ब्रह्मदग्धो न रोहति (६।३३।४२) । ब्रह्मस्वेन च पुष्टानि अङ्गानि च मुहुर्मुहुः । कार्यकाले विशीर्यन्ते सिकताभित्तयो यथा (४४) ।। न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते (४५) ।। विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् । लोहचूर्णं चाश्मचूर्णं विषं संजरयेन्नरः (४६) ।। ब्रह्मस्वं त्रिषु लोकेषु कः पुमाञ्जरयिष्यति (४७) ।।

जागरस्य नवधात्वम्

...जागरं नवधा मतम् । सशास्त्रं जागरं यच्च नृत्यगान्धर्वसंयुतम् (६।१८।५४) ।। सवाद्यं तालसंयुक्तं सदीपं मधुभिर्युतम् । उच्चारैस्तु समायुक्तं यथोक्तैर्भक्तिभावितैः (५५) ।। प्रसन्नं तुष्टिजननं संमूढं लोकरञ्जनम् । गुणैर्द्वादशभिर्युक्तं जागरं माधवप्रियम् (५६) ।।

गोदावरीस्थस्य प्रतिष्ठानस्य वर्णनम्

यत्र गोदावरीतीरशीकरैरवशीतलैः । हंसाः पत्रपुटैः कीर्णैर्हरन्ति यमिनां श्रमम् (६।१८०।३) ।। स्फुरत्पद्मावलीकोशपरागसुरभीकृतम् । श्लाघ्यं गोदावरीतोयं येन ते निर्जरा जनाः (४) ।। धिक् सुधामोषधीशस्य विकृत्क्षयविधायिनीम् । महाराष्ट्रवधूकानां मज्जन्तीनां मुनीश्वराः (५) ।। स्पृशन्ति यत्र वक्त्राणि फुल्लपङ्कजशङ्कया । यत्र खेलन्महाराष्ट्राः क्वणत्कङ्कणसुन्दराः (६) ।। हरन्ति ध्वनयोऽलीनां मनांस्यपि तपस्विनाम् । प्रत्युच्चसौधशिखरविहारि वनितामुखम् (७) ।। पश्यन्-

नुदिनं यत्र क्षीयते मृगलाञ्छनः । अत्युच्च-सौधवलभीमहामणिमरीचिभिः (८) ॥ चुम्ब्यन्ते मुनिगन्धर्वै र्दूर्वाचन्दनचञ्चलैः । यस्मिन्नाधूयमानानां पताकानां समीरणैः (९) ॥ गतश्रमा रवेर्याने भवन्ति रथवाजिनः । राशीकृतैर्मलयजैरसंख्यातैर्वणिग्गणैः (१०) यस्मिन्नुपलक्षेशोऽसौ लक्ष्यते मलयाचलः । पुञ्जीकृतानि दृश्यन्ते यत्र मुक्ताफलान्यपि (११) ॥ नगरीदेवताहास्यस्तबका इव सर्वतः (१२) ॥ नित्यमध्वरधूमेन श्यामला कल्पशाखिनः । असाधारणदातृत्वं पश्यन्त इव लज्जया (१४) ॥ स्वल्पमात्रमपि क्वापि न पदं प्रापुरीतयः । नीतयः प्रसरन्ति स्म यस्मिन् (ज्ञानश्रुतौ राज्ञि) शासति मेदिनीम् (१७) ॥ वापीकूपतडागानां छद्मना योऽनुवासरम् । हृदयस्थानीव मेदिन्या निधानानि व्यलोकयत् (१८) ॥

काश्मीरनगरसुषमा

यत्राभ्रंलिहगेहानां पङ्क्तयः शङ्खपाण्डुराः । ता जाता धूर्जटेः स्पष्टा अट्टहासदशा इव (६।१८०।६९) ॥ यत्र काश्मीरमाश्रित्य नित्यं वसति भारती । नो चेद् युगपदेवेदं कथं लिखति वाङ्मयम् (७२) ॥ विश्रामन्त्याः सरस्वत्याश्चिरं यत्र मदालसाः । मृणालचञ्चवो हंसा वाहनानि चरन्त्यमी (७३) ॥ कलाविशेषं प्रहिता यत्र बोद्धुं विरिञ्चिना । तारा इव विराजन्ते हंसा याताः समन्ततः (७४) ॥ उपन्यासे द्विजातीनां यत्र न श्रूयते स्फुटम् । मूकोपि निर्जरो वाचा पदकल्लोलडम्बरः (७५) ॥ जन्माभ्यासवशादेव पठन्ति बटवः स्वयम् । यत्रोपाध्यायसान्निध्यमाश्रित्य सकलाः कलाः (७९) ॥ यत्र ब्राह्मणपत्नीनां कपोलफलकं मुहुः । स्पृशन्समीरणो वाति मन्दं शापभयादिव (८१) ॥

भक्तिः

इह वयं भक्तिमधिकृत्य बह्वधस्तादवोचाम । पौराणिकानां भक्तिः प्रधानमिति भक्तिं पुनर्रूपयति पुराणकारोऽवितृप्यन्निव—येषां चित्ते भवेद् भक्तिः सर्वदा प्रेमरूपिणी (६।१९४।१६) ॥ ते न पश्यन्ति कीनाशं स्वप्नेप्यमलमूर्तयः । न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसो वाऽसुरोऽपि च (१७) ॥ भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने दर्शने प्रभुः (१८) ॥ हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः (१९) ॥ दुर्वासा दुःखमापन्नः पुरा भक्तिविनिन्दकः । अलं वृत्तैरलं तीर्थैरलं योगैरलं मखैः (२१) ॥ अलं ज्ञानकथालापैर्भक्तिरेकैव मुक्तिदा (२२) ॥

शुकेन परीक्षिते भागवतश्रावणस्य कालः

श्रीकृष्णनिर्गमात् त्रिंशद्वर्षाविधिगते कलौ । भाद्रशुक्लनवम्यां वै कथारम्भं शुकोऽकरोत् (६।१९८।७०) ॥

नारायणशब्दनिरुक्तिः

नारा इत्यात्मनां संज्ञास्तेषां गतिरसौ पुमान् (६।२२६।५०) ॥ त एव

चायनं तस्य तस्मान्नारायणः स्मृतः । सर्वं हि चिदचिद्वस्तु श्रूयते दृश्यते जगत् (५१) ॥ योऽसौ व्याप्य स्थितो नित्यं स वै नारायणः स्मृतः (५२) ॥ नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः (५३) ॥ तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः (५४) ॥

तामसा ऋषयः

काणादं गौतमं शक्तिमुपमन्युं च जैमिनिम् (६।२३५।२६) ॥ कपिलं चैव दुर्वासं मृकण्डुं च बृहस्पतिम् । भार्गवं जामदग्न्यं च दशैतांस्तामसानृषीन् (विदुः) (२७) ॥

तामसानि पुराणानि

मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे (६।२३६।१८) ॥

उमायाः कृष्णे पारदार्यशङ्का, शङ्करकृतः समाधिश्च

पार्वतो शशङ्के—धर्मसंरक्षणार्थाय जगत्यामवतीर्य सः । परदाराभिगमनं कथं कुर्याज्जनार्दनः (६।२४५।१७६) शङ्करः समादधे—स्वशरीरे परेष्वङ्ग भेदो नास्ति शुभानने । सर्वं जगच्च तस्याङ्गं पृथगत्र न विद्यते (१७५) ॥ स्त्रीपुंभेदो न वै तस्य पुरुषस्य महात्मनः । नैसर्गिकस्य भर्तृत्वाद्दात्मेशत्वाज्जगत्पतेः (१७६) ॥ तथापहृतपाप्मत्वसामर्थ्याद् व्यापिनः प्रभोः । दोषोऽत्र नास्ति सुभगे देवस्य परमात्मनः (१७७) ॥

विष्णोर्धाम

अत्र षष्ठे खण्डेऽष्टाविंशत्युत्तरद्विशततमेऽध्याये शिवायै समुत्सुकायै शिवेन विष्णोर्धाम मितैरक्षरै ऋक्छायाश्रयेण वर्णितम् । तत्र कीदृशो वाग्योगः, कियच्च शब्दतोऽर्थतश्च साम्यमिति कुतूहलि स्याच्चेतः सचेतसामिति स सन्दर्भो यथातथमिहोद्ध्रियते टिप्पणैश्च विमर्शपरैरभिसम्बध्यते—हरेः पदं वर्णयितुं न शक्यं मया च धात्रा च मुनीन्द्रसङ्घैः । यस्य पदे ह्यच्युत ईश्वरो यः सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद (६०) (ऋ० १०।१२९।७)॥ यदक्षरं वेदगुह्यं यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः (ऋ० १।१६४।३९) । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति ये तद्विदुस्त इमे समासते (ऋ० १।१६४।३९) (६७) ॥ तद्विष्णोः परमं धाम सदा पश्यन्ति सूरयः । अक्षरं शाश्वतं दिव्यं देवि (=पार्वति) चक्षुरिवाततम् (ऋ० १।२२।२०) (६८) ॥ विष्णोः पदे हि परमे पदे तत्सशुभाह्वयैः । यत्र गावो भूरि शृङ्गा (ऋ० १।१५४।६) आसते सुसुखाः प्रजाः (७१) ॥ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् (वा० सं० ३१।१८), ज्योतिरच्युतम् (७३) ॥ यतः स्वसारौ युवती भूलीले विष्णु वल्लभे । अत्र पूर्वे ये च साध्या विश्वे देवाः सनातनाः (७५)॥ ते ह नाकं महिमानः सचन्ते (ऋ० १।१६४।५०) शुभदर्शनाः । तत्र विज्ञानिनो विप्रा जागृवांसः समिन्धते (ऋ० १।२२।२१) (७६) ॥ यत्नानिर्वर्त्या समस्याश्लोकपूर्तिरेषा भात्यनुकार्यार्थसम्बन्धविनिर्मुक्ता । नारदीये पुराणे जैमिनेरुपज्ञा यो वेदपादस्तवः स्थितस्तस्य षोडशीमपि कलां नार्हतीयं

वाचोयुक्तिः । ते व ऋक्पादाः स्वार्थं परित्याजिताः प्रकृतेषु पद्येषु हठात् प्रक्षिप्ता इवानङ्गभूता अनन्विताः किञ्चिदुद्वेगाय भवन्ति । बह्वत्र चिन्त्यम् । यस्य पदे ह्यच्युत ईश्वरो य इत्यादौ पद्ये यस्येत्यनेन प्रकृतो वर्ण्यो हरिरेव परामृश्यते । अच्युतो हरिरेव । तेन हरेः पदे हरिरित्युक्ति-र्न सङ्गता भवति । ऋचि तु इयं विसृष्टिर्यत आबभूव सोऽस्या अध्यक्षो पीमां वेद न वा वेदेति विशयः । विसृष्टिश्च कर्मेति व्यक्तमुदितम् । इह पुराणे तु हरिरसौ किं वेद न वा वेदेत्याकाङ्क्षा न पूर्यते । तेन नेदं साध्वनुकरणम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् इत्यस्य स्थाने पुराणे यदक्षरं वेदगुह्यमिति पठितम्, तेन किमृचा करिष्यतीत्यनेनान्वयो विघटितः । गाव इत्यनेन रश्मय उच्यन्त इति यास्कः, तेन सुसुखाः प्रजा इत्यनेनान्वय-दुर्घटता व्यक्ता । तत्र विज्ञानिनो विप्रा जागृवांसः समिन्धते इति पुराण-पाठे तत्रेत्यस्थाने । ऋचि यदिति श्रूयते । युज्यते तत्, इन्धेः सकर्मकत्वस्य प्रसिद्धेः, क्वचिद् दैवादिकत्वस्य परिग्रह एवाकर्मकत्वात् । ञिइन्धी दीप्ता-वित्यर्थनिर्देशस्तु भ्रमकः । आदित्यवर्णमित्यादेर्यजुषस्य मन्त्रस्य विष्णु-धामवर्णनेऽनुपकारित्वं विस्पष्टम् । तत्र वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्युपक्रमा-न्महान् पुरुषो लिलक्षयिषितो न तु विष्णोः परमपूरुषस्य पदं धाम ।

इन्द्रकृतो विष्णुस्तवः

अन्यत्रापि (६।२४५।१८९-२०६) इह ऋगंशगुम्फनेनेन्द्र उपश्लोकयत्युपे-न्द्रम् । तद् द्रष्टव्यम् । दाशतये हिरण्यगर्भइत्यादि प्राजापत्यं सूक्तमाम्नायते दशर्चम् । तस्येत्यमनुकरोति पुराणकारः—अग्रे हिरण्यगर्भस्त्वं भूतस्य सम-वर्तत । त्वमेवैकः पतिरसि पुरुषस्त्वं हिरण्मयः (१८९) ।। पृथिवीं द्यामिमां देव धृतवानसि नित्यदा । आत्मदः फलदो यश्च स्यादेवं जगदीश्वरः(१९०)।। अवाप्तं तच्च त्रिदशैः प्रकाशं जगतां पतेः । अमृतं चैव मृत्युश्च छाया तव सनातन (१९१) ।। तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । हेमवन्त इमे यस्य समुद्भूता हिरण्मयाः (१९२) ।। समुद्रा रसना यस्य बाहुस्तस्यैव के-शव । इमा दिशः प्रतिदिशो वायुर्यस्य तवाव्यय (१९३) ।। तस्मै देवाय भ-वते विधेम हविषा वयम् । येन त्वया समारूढा पृथिवी वर्धता पुनः(१९४)।। स्वर्लोकः स्तम्भितो येन त्वया ब्रह्मन्महेश्वर । त्वमन्तरिक्षे रजसो वसानः सर्वगोऽव्ययः (१९५) ।। तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । यं क्रन्द-सी राजमने तप्तभासे गुणान्विते (१९६) ।। अभ्यैक्षेतां च मनसा अवश्यं श्री-श्च सर्वदा । यत्रास्ते सूर उदितो विभाति परमे पदे (१९७) ।। तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । यदापो बृहती विश्वब्रह्मामायं जनार्दनाः (१९८) गर्भं दधाने सर्गेऽत्रजनयन्ती रघौघकृते । समवर्तत देवानामसुरेकोऽव्ययो विभुः (१९९) ।। तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । या आपो महिना दक्षं पर्यपश्यत्प्रजापतिम् (२००) ।। यज्ञं दधानास्तत्रादौ जनयन्ती हविः पुमान् । यो देवेष्वेक एवासीदधिदेवः परात् परः (२०१) ।। तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम् । मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या अव्ययः पुमान् (२०२) ।।

यो दिवं सत्यधर्मा जजानाव्यय ईश्वरः। यश्चन्द्रो बृहतीरापो जजान स-कलं जगत् (२०३) ॥ तस्मै देवाय भवते विधेम हविषा वयम्। एतानि वि-श्वजातानि बभूव परिता प्रति (२०५) ॥त्रयाणां पतयः स्याम तव कारुण्य-वोक्षणात्। हिरण्मयाख्यः पुरुषो हिरण्यश्मश्रुकेशवान् (२०६)॥ तद्वै देवस्य सवितु र्वरेण्यं भग उत्तमम्। सदा धीमहि ते रूपं धियो यो नः प्रभाति हि (२०८)॥

अत्रानुकार्यानुकरणयो र्महान् विसंवादः। प्रतिपद्यमर्थानन्वयः। सोऽयमपपाठनिबन्धनः प्रायेण, क्वचिदभिसन्धिकृतोऽज्ञानकृतोऽपि वा। प्रथमे पद्ये समवर्ततेति हिरण्यगर्भे कर्तरि युक्तः प्रथमपुरुष ऋचि। अत्र तु युष्मद्युपपदे न युक्तः। द्वितीये ऋक्स्थं 'बलदा' इत्युपेक्ष्य फलद इति धृतम्। चतुर्थे हेमवन्त इत्यनर्थको न्यासः, हिरण्मया इत्यनेनैव गतार्थ त्वात्कस्मात्। ऋचि तु हिमवन्त इति पाठः स्थितः। पञ्चमे दिशः प्रतिदिशो वायु-रित्युक्तम्। तत्र वायुरिति जघन्यः पाठः। दिशां प्रतिदिशां तेनारादपि सा-म्याभावात्। ऋचितु 'बाहू' इति सुतरां समीचीनः। षष्ठे येन (त्वया) समा-रूढा पृथिवीति पठ्यते। येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा इति ऋग्वर्णः। पृथिव्या विष्णुना समारोहणं तु न क्वचिदन्यत्र श्रूयते। सप्तमे स्वर्लोकः स्तभितो येने-त्युक्तम्। ऋचि तु लोकद्वयोपन्यासः स्वश्च नाकश्च। तदिदमन्तरमन्तर्धापितं पुराणकारेण। अष्टमेऽन्तरिक्षे रजसो वसान इत्यास्थितम्। रजसो विमा-न इत्याम्नायस्थपाठस्त्वनवबोधान्निराकृतः। नवमे (मनसा) रेजमने इत्यृ-क्पदार्थमनवगत्य 'राजमाने' इति पाठोऽङ्गीकृतः। तदिदमज्ञानविजृम्भणम्। एकादशे यदापो बृहती विश्वब्रह्ममायम् इतिस्फुटं पाठभ्रंशः। ऋचि विश्वमा-यन् इत्यवदातः श्लिष्टार्थकः पाठः। द्वादशे जनयन्तीरित्यस्य कर्म नोक्तम्। ऋचि तु जनयन्तीरग्निम् इति सर्वथा सङ्गतं वचः। गर्भं दधाना इत्यृक्पा-ठः, स च निर्दुष्टः। त्रयोदशे सर्वमाकुलं न किमप्यनाकुलम्। यश्चिदाप इत्यृचि। यइति प्रजापतिं प्रत्यवमृशति। आप इति कर्मणि द्वितीया। वेदे ऽनभ्यन्तरः पुराणकारो दक्षशब्देन पुराण प्रसिद्धं प्रजापतिमभिप्रैति। य आप इति पठित्वा प्रथमान्तं च तदभिमत्य पर्यपश्यदित्येकवचनान्तायाः क्रियाया अनौचित्यं न पश्यति। ऋषि स्त्वप उद्दिश्य दक्षं दधाना इत्यु-क्तम्। यश्चन्द्रो बृहतीरप इत्यप्यपपाठः। आपश्चन्द्रा इत्यृग्वर्णः। चन्द्रा आह्लादिकाः। चन्द्र इत्येकवचनान्तोऽपपाठो लेखकप्रमादजः। अन्त्ये एतानि विश्वजातानि बभूव परिता प्रति इत्यपार्थकं पदकदम्बकम्। लिपि-करप्रमाद एवायम्। त्रयाणां पतयः स्यामेत्यपि पूर्वेण समोऽपार्थकः पदसंनिपातः। ऋचि तु वयं स्याम पतयो रयीणामित्यर्थवान् प्रसन्नः पदचयः॥

रामनामशतकम्

इह पुराणेऽष्टोत्तरं रामनामशतकं स्थितम् (६।२५४।३०-४७)। विष्णुनामसहस्रमपीह। तच्च सर्वस्य विदितमिति तत्र विषये वचनं नापे-

क्ष्यते। रामनामशतके तु जायते विवक्षा। तेषु बहूनि तद्विक्रमसामर्थ्यादिनिबन्धनानि, अल्पानि तु तच्छीलप्रतिबद्धानि। तानि यथा—जितेन्द्रियः शरण्यः, ब्रह्मण्यः, स्मितवक्त्रः, मितभाषी, पूर्वभाषी,सुन्दरः, महोदार इत्यादीनि।

धनप्रशंसा

धनाद्धर्मः प्रभवति धनाच्च विपुलं यशः। धनात्कुलमवाप्नोति भवेत् किं वा धनादृते (७।४।२५)॥ धनहीनं जनं दृष्ट्वा सखापि वा पलायते। मेघः शरद्यम्बुहीनः खण्डं खण्डं नयेन्महत् (२६)॥ खादितुं प्राप्यते यावत्तावदेव हि बान्धवाः। धनं यस्य कुलं तस्य बुद्धिर्यस्य निवर्तते (२८)॥ ज्ञेयः त मूर्खः सुतरामधिकस्याधिकं फलम् (२९)॥

अतिथिपूजा

गृहिणां परमो धर्मः प्रोक्तश्चातिथिपूजनम् (७।२५।२९)। बहन्त्यतिथिपूजायां दक्षतां गृहिणो यदि। तदा प्रयोजनं तेषां किमन्यैः पुण्यकर्मभिः (१३)॥ यस्य न श्रूयते नाम न च गोत्रं न च स्थितिः। अकस्माद् गृहमागच्छेत्सोऽतिथिः प्रोच्यते बुधैः (३१)॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वापि वैश्या वा वृषलास्तथा। गृहागता हि पूज्या हि विष्णुवत् तत्त्वदर्शिभिः (३२)॥

अपवृक्तं पुराणप्रतिपाद्यपरीक्षणम् कालेऽस्मिन् शक्यतोऽपीदं पुराणं लेशतः परिच्छेत्तुम्। सन्त्यत्र हृद्या उपमोत्प्रेक्षाः, सन्ति च हृदयङ्गमाः शतशः सूक्तयः, याः सान्निध्यमात्रेण काव्यशरीरं मण्डयन्ति चिन्तिताश्च रसिकजनचेतो हरन्ति। अनुप्रासोपि क्वाचित्कः प्रकृतिमधुरो वमतीव कर्णयो र्मधुधाराम्। इतीदं कृत्स्नमुदाहरणैः समर्थयिष्यामः। दूषणान्यपि कानिचिद् विजृम्भन्ते वाग्विषयाण्यृतिङ्कराणि। न वयमभिप्रेमः शाब्दिकान्दुन्वन्तोऽपप्रयोगा वाचं दूषयन्तः स्थिता इति। ते यथा पुराणान्तरेषु तथेहापीति न तान् गणयामः। लिङ्व्यत्ययादयो नानोल्बणा व्यतिक्रमाः प्रचुराः प्रबन्धं दूषयन्तः श्रवणशूलायन्ते। तांस्तावदनुक्रमेण निदर्शयिष्यामः। मधुरेण समापयेदिति परस्तादुपमाद्यलङ्करणानि सुभाषितानि च।

लिङ्गव्यत्ययः

भोजयित्वोपकरणांस्तेभ्यो दत्त्वा विसर्जयेत् (१।५५।९)। उपकरण नपुंसकं न पुमान्। ग्रहणे वाऽधुना चास्य अलोभं नष्टमेव मे (१।५५।३२)। यथा लोभः पुमांस्तथा नञ्तत्पुरुषोऽलोभोपि। काममभावेऽव्ययीभावे नपुंसकत्वं निर्दुष्टम्। तस्य तस्य भवन्त्येव मित्राः सर्वत्र भामिनि (२।७।९)। मित्रशब्दः सूर्यवचन एव पुमान्नान्यत्र। बलहीनाथ दीनापि व्यापिता वलिना तदा (२।८।५६)। वलिः स्त्री। अन्येन क्रियते क्लेशमन्येनापि प्रभुज्यते (२।१२।१११)॥ घञन्तः क्लेशः पुमान्। पालितं लोभमेवैकं त्यक्त्वा धर्मं सदैव हि (२।१७।४२)। सुखेन स्थीयतामत्र गृहोऽयं तव सुव्रत (२।१८।१८)। एकवचनान्तस्य गृहशब्दस्य पुंस्त्वं मर्मस्पृगिव भवति

यस्माद् भया: प्रवर्तन्ते (२।६१।१६)। भयं नियमेन नपुंसकम्। तस्यैव तेजसा दग्धा भस्मतां यान्ति किल्बिषाः (२।३६।५१)। पापं किल्बिष कल्मषमित्यमरः क्लीबे पठति। कपिलादो महाराज सर्वसौख्यान् प्रभुञ्जति (२।४०।१५)। स्वार्थंध्यनन्तं सौख्यं क्लीबम्। कन्दमूलान् सुभक्षन्ति निर्भया-स्तव तेजसा (२।४२।३६)। इन्द्रियाणां बलं वर्गं जितं येन महात्मना (२।४६।३६)। वर्गः पुमान्। ओषध्यो मन्त्रदेवाश्च निमित्ताः स्युर्न संशयः (२।५१।२१)। निमित्तं नपुंसकम्। तद्वच्च वायुभक्षं तु कृतं तेन महात्मना (२।६१।२८)। भक्षः पुमान्। उपकाररताः पुण्या धन्यास्ते कीर्तिभाजनाः (२।७४।१६)। भाजनमित्यजहल्लिङ्गं नपुंसकम्। दैवः प्रभुर्हि भूतानां सुख-दुःखोपपादने (२।८१।६०)। दैवं भागधेयं नपुंसकम्। ब्रह्महत्यादिकाः पापाः प्रलयं यान्ति नान्यथा (२।८६।५७)। पापमंहो भवति। अर्शं आदि-त्वादच्येव पुमान् अहंस्वीत्यर्थश्चेत्। भिक्षार्थं तस्य भागानि प्रकुर्वन्ति च भूपते (२।६५।२८)। भागः पुंसि नियतः। सर्वान्दोषान्परित्यज्य संयम्य विषयेन्द्रियान् (२।११२४।१४)। इन्द्रियस्य पुंसि प्रयोगोऽत्याहितमिव। बिलम्बे बहुविघ्नं स्यात् (४।२६।२४)॥ अन्त्रर्थे के विघ्नशब्दो नियतं पुमान्। तदा शप्तोऽतिदुःखार्तो जग्राहाङ्घ्रचाशुशुक्षणिः (५।१४।४१)। अङ्घ्रिः पुमान्। चरणस्तु क्वचिन्नपुंसकमपि। अब्दानि त्रीणि सलिले (५।१२।६६)। अब्दः पुमान् सर्वस्य विदितः। सृष्टिस्थित्यादिना युक्तास्तिष्ठन्ति यस्य वैभवाः (५।८६।११२)। भावेऽणि वैभवं नपुंसकम्। जागरं नवधा मतम् (६।३८।५४)। भावे घञि पुंसि जागरः। जागतर-कारो वेति अकारे कृत्प्रत्यये टापि जागरेति स्त्रियामपि। आरोपितः स वै शूल्यां कर्मणा तेन दुःखितः (६।१४१।३६)। अस्त्री शूलं रुगायुधम् इत्यमरः। शूला स्यात्पण्ययोषिति इति च मेदिनी। तेन शूलीत्यपशब्दः। तदाङ्गाराणि बहुशो मुखे चास्य निचिक्षिपुः (६।१६७।१५)। अथ न स्त्री स्यादङ्गार इत्यमरवचनादङ्गारमित्यपि साधु। विवासनं च रामस्य वत्स-राणि चतुर्दश (६।२४२।१८५)। वत्सरः पुमान्। संवत्सरो वत्सरोऽब्दइत्यमरे पुंसि पाठात्। महापराधमेतत्ते वत्सापहरणं मया (६।२४५।१२२)। घञन्तो-ऽपराधः पुमान्। तव नामानि कर्माणि गुणानि शाश्वतानि च (६।२५०।६३)। गुणानीति भयदोऽपभ्रंशः। चतुर्मुखमुखा अपि देववृन्दाः (७।१६-३३)। वृन्दं नपुंसकम्। स्त्रियां तु संहति वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् इत्य-मरे पाठः।

पुरुष व्यत्ययः

य इह क्वाचित्कः पुरुषव्यत्ययो लक्ष्यते स दुःखाकरोति नः। स कस्मादिति न विजानीमः। कांश्चिदेव प्रदेशान्स्थूलोच्चयेन निर्दि—शामः—तत्तदेव मया दत्तं यद्भवानर्थितोसि मे (१।३०।१२५)। यूयं तिष्ठन्तु गच्छन्तु यद्भव्यं तत्तु नान्यथा (२।४३।४१)। यदि तुष्टोसि देवेश यदि देयो वरो मम। आदिकृच्चैव सर्वेषां यक्षाणामधिपो भवेत् (३।१६।१०)। स्थानि-

न्यस्मद्युपपदे उत्तमपुरुषो युज्यते। भवेयमिति तु वाच्यम्। तस्माद् व्रज महावीर शत्रुघ्नसविधे भवान् (५।४२।११)। शेषे प्रथम इति व्रजत्विति तु युक्तम्। उभयो: किं मया कार्यं तत्तथ्यं ब्रूहि मे भवान् (५।५६।५८)। कथं त्वं निष्कृपस्याहो राज्ञोऽहार्षीद्धयोत्तमम् (५।६३।११)। अग्रं हिरण्य-गर्भस्त्वं भूतस्य समवर्तत (६।२४५:१८६)। समवर्त इति प्राप्ते।

लङादेः स्थाने लिङ्

इह पुराणे यत्र तत्र लङः स्थाने लिङ्प्रयोगो दृश्यते भूयसा, यत्रा-नद्यतनापरोक्षकाला क्रिया विवक्षिता भवति ताच्छील्यं च दिद्योतयि-षितम् (क्वचिल्लटः स्थानेऽप्यनिच्छार्थकेभ्यो धातुभ्यः)। सोऽयमस्थाने लिङ् प्रयोगः सप्तापि खण्डानस्य पुराणस्य व्यश्नुते। कांश्चित्तु प्रदेशानुदा-हरामः—अनेन क्रमयोगेन नित्यमेव प्रसादयेत्। सोमशर्मा सुधर्मात्मा पितरौ परिपूजयेत् (२।४।२९)। प्रासादयत्, पर्यपूजयदिति प्राप्ते। प्रसादनं परिपूजनं चाशीलयदित्यर्थः। सोमशर्माणमाहूय पिता कुत्सति निष्ठुरः। निन्दितैर्निष्ठुरैर्वाक्यैस्ताडयेन्मुष्टिभिस्तदा (२।४।३०)॥ पूर्वार्द्धे लट्, उत्तरार्धे च लिङ् इति स्पष्टं लिङ्ङस्थाने। गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः स्तवैः। मन्त्रपाठैस्तदा विप्रान्माता स्नेहेन पूजयेत् (२।१४।३१)॥ शयने याति धर्मात्मा तदा कृष्णं प्रचिन्तयेत् (२।२१।३२)। प्रेषिता नैव गच्छेत्सा विघ्नमेव समाचरेत् (२।३०।२८)। अगच्छत्, समा-चरदिति च प्राप्ते। स वै शान्तो जितात्मा च ताडयन्तं न ताडयेत् (२।३३।१०)। अताडयदिति प्राप्ते। गतेषु तेषु देवेषु पिप्पलो द्विजसत्तमः। ब्रह्मण्यं साधयेन्नित्यं विश्ववश्यं प्रचिन्तयेत् (२।६१।३६)॥ असाधयत् प्राचिन्तयदिति च प्राप्ते। यथा सूर्यवपुर्भूत्वा प्रकाशाय चरेद्धरिः। सर्वेषां जगतामेव हरिरालोकहेतवे (३।६१।६१)। चरतीति प्राप्ते। तथैवान्तः-प्रकाशाय पुराणावयवो हरिः। विचरेदिह भूतेषु··· (३।६१।६२)॥ इहापि चरतीति पूर्ववत् प्राप्ते। न कोपि तत्र हीयेत जीयेत महाबलः (५।४३।३३)। अहीयत अजीयतेति च प्राप्ते। वसेद्राजा सुषेणाख्यः सोमवंशसमुद्भवः (७।५।१९६)। भूतानद्यतनी क्रिया विवक्षितेति लङ् यवसदिति स्थाने स्यात्।

अस्थान उपसर्गयोगः

गत्वोवाच ततः सा च वरोऽस्मत्तो विगृह्यताम् (१।५६।४८)। अस्थाने वि:। विपूर्वो ग्रहि वियोजने आयोधने वा रूढः। अगारजठरे कृत्वा स चैनां प्राक्षिपत्क्षपाम् (१।५७।५)। प्रो विप्रकर्षमाह। केवलः क्षिपिः प्रयुज्यतां धात्वन्तरं क्षपयति र्वा। ततस्तं प्राह सा विप्रं वृद्धं प्रलालसम् (१।५७।८)। सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोर् इत्यमरे तदा सर्वं नाम्ना तृतीयचरण-गतस्तर्षः परामृश्यते। अतिरिक्तस्तर्षो लालसोच्यते। अर्शं आदित्वा-दचि तर्षवानपि लालसो भण्यते। प्रशब्दस्तर्ह्यस्थान एवेत्यभ्युपेयम्। यदा यदाऽसुरोऽस्माकं कायां परिदधाति भोः (५।५।१५)। परिधानं परिवेष्टनं

प्रावरणं भवति । विस्तु प्रयोज्यः । यदादिष्टं नृपेणेह तीर्थयात्रां समिच्छता (५।११।४३) । इषेरिच्छार्थकस्य सम्पूर्वत्वं न क्व चिदन्यत्र लक्ष्यते । न हि यः कश्चिद् धातुर्येन केनाप्युपसर्गेण शक्यो योक्तुम् । व्यवहारो हि वारयति । इति संवाच्य कुपितो लवः (५।५४।१८) । अपूर्वो ब्रुवः समा योगः । स्तनन्धयन्तं निजगौ वाक्यं सुमनोहरम् (५।५५।२२) निपूर्वो गायतिरिहैव श्रूयते । मूढोऽहङ्कारसंयुक्तो द्विजानां परिनिन्दकः (६।१३६।१०) । वुत्रि केवलो निन्दिः प्रयुज्यते प्रायेण । आचार्येणापि (३।२।१४६ सूत्रे) केवलान्निन्दे वुंञ् शिष्टः । दुष्टात्मा सर्वजीवप्रवन्धकः (६।१६०।३०) । केवलो बध्नातिर्बन्धने नियन्त्रणेऽर्थे प्रयोगमवतरन्दृष्टः । प्रपूर्वस्त्वर्थान्तरमाचष्टे । आस्थितः स्वगृहे नक्तं दूयमानेन चेतसा (६।१५१।४४) । आङ् पूर्वस्तिष्ठतिः सकर्मक आश्रयणे परिग्रहणे प्रतिज्ञाने वा वर्तते । तेन स्थित (=अवस्थितः) इत्येव साधु । बलिं संददते तु यः (६।१६२।३) । प्रदानमादानं व्यादानं परिदानम् इत्यादयस्तु विश्रूयन्ते प्रयोगाः, सन्दानं त्विहैव श्रोतव्यं भवति । व्यलभत द्विजमेतत्तीर्थप्रसादात् (६।२१०।७०) । केवलो-लभिस्तु प्रयोज्यः । विपूर्वस्य प्रयोगाभावात् । कामं वञ्चनेर्थे विप्रपूर्वः प्रसिध्यति । कतिभिर्वासरैः सा तु पूर्णाहारा व्यजायत (६।२२०।३८) । अस्थाने विः । विपूर्वो जनिः प्रसवे गर्भविमोचने रूढः । एकदा तस्य काकस्य भार्याण्डद्वयमालये । प्रतिमुच्य गता (६।२२२।४) । अस्थाने प्रतिः । प्रतिमुचिस्तु ग्रहणे बन्धने वा वर्तते । विश्वार्णवं निम्नमिमं विक्तीर्य (७।१०-७७) । अवतीर्येति वक्तव्यम् । वितरतिस्तु दाने रूढः ।

व्यवहारातिक्रमोऽर्वाचीनव्यवहारानुकारश्च

अस्तीह कश्चिच्छिष्टशीलितः परम्परीणोऽभिधेयाभिधानप्रकारविशेषः, यो वागात्मा । यस्मिन्नतिक्रान्ते वाक् स्वरूपात्प्रच्यवते । इह पुराणे क्वचित्प्राचीनः स हापितो नूतनश्च भाषान्तरप्रभावप्रसूतः समास्थित इति तस्य दिङ्मात्रमुदाहरामः—प्रश्नभारो महानेषः (१।१६।४०) । एष प्रश्नो महान् भार इत्येवं व्यवहारोनुगतो भवति । प्रश्ने महाभारत्वमारोप्यते । व्यासेनैव विधेयत्वं व्यक्ततरं भवति । अहं कथं सखीनां तु दर्शयिष्यामि वै मुखम् (१।१७।४७) । एषोर्वाचीनो व्यवहारः । अहं कथं सखीनामभिमुखी भविष्यामीति तु पुरातनः । दैनन्दिनीं पितृणां तु पूजाम् (१।३३।१२१) । दैनन्दिनीत्यसम्प्रदाय आगन्तुकः शब्दः । पूर्वं तु प्रात्यहिकी, आन्वाहिकीति वा व्यवहरन्ति पुरा । मृतानां पृष्ठतः कश्चिद् गतो नैव च दृश्यते (१।३३।१२८) । मृताननुगच्छन्न दृश्यत इति, मृताननुगतो वा न दृश्यत इत्येवं व्यवहारः पुराणः पुरस्कृतो भवति । मुखं प्रेक्ष्य सदा कालं वर्तते तव सुन्दरि (१।३४।२६) । कालमिति व्यतिरिक्तं व्यवहारं दूषयति । अनन्वयश्च । सदेति सप्तम्यर्थे दाप्रत्ययः । कालमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया। सवनस्यापरां सन्ध्यां कर्तुं मन्दाकिनीं गतः (१।४५।३६३) । सन्ध्यामुपासितुमित्येव पुरातनो व्यवहारः । दिव्यं वर्षशतं यातं तपन्त्यां देवमातरि (२।

५।७८)। अस्थाने भावलक्षणा सप्तमी। यस्याऽनिर्ज्ञातकाला क्रिया कस्यचिदन्यस्य निर्ज्ञातकालया क्रियया लक्ष्यते तत्र सप्तमीति यस्य च भावेन भावलक्षणम् इति सूत्रार्थः। अत्र तु तपन्त्या देवमातुरिति शैषिक्या षष्ठ्या वक्तव्यम्। तस्माद् विरज्य शरणं तव आगतो स्मि (२।२२।२४)। शरणं त्वामागतोस्मीति वक्तव्यम्। शरणं रक्षितारमाह। एष शिष्टव्यवहारः। षष्ठीप्रयोगस्तु भाषान्तरप्रभावजोऽर्वाक्कालः। गलदश्रुचलन्नेत्रा परिरेभे पतिं निजम् (५।१२।२१)। इत्युक्त्वा तां निजां पत्नीम् (५।१२।२३)। सम्बन्धिशब्देषु प्रयुज्यमानेषु सम्बन्धवाचकाः स्वादयो न दीयन्ते। एष व्यवहारः। मातरं नमति, पितरं नमतीत्युच्यते न तु स्वां (निजां) मातरं स्वं पितरं नमतीति। या यस्य माता तां नमति, यो यस्य पिता तं नमतीति गम्यते। आधुनिकास्तु सम्बन्धवाचकं रोचयन्ते व्यवहारं चोच्चरन्ते। न जगाम तपः कर्तुं रेवां लोकैकपावनीम् (५।१४।४६)। चरतेः प्रयोग एव शिष्टामिष्टः। चेन्मत्तः प्राणिनां सौख्यं भवेदिह तदा पुनः (५।६०।३६)। चेच्छब्दो वाक्यादौ न प्रयुज्यते, पूर्वं वाक्ये चेच्छब्दे प्रयुक्ते सत्युत्तरवाक्ये तदाशब्दो न दीयत इति पुरातनो व्यवहारंस्तं प्रास्मरन्नर्वाचीनाः। एवं धेनुं पूजयतो गतास्तु दिवसा घनाः (५।३१।२।२३)। घना बहुलाः। अत्रार्थे हिन्द्यां प्रचरति प्रयोगो न संस्कृते। उपयेमे विवाहेन रम्यां सीतामयोनिजाम् (५।३६।१६)। उपयेमे इत्येव व्यवहारः। उपयमिरात्मनेपदी विवाहविशिष्टं स्वकरणमाह न स्वकरणमात्रमिति काशिका। कृत्वा षाणान् निजविमोचितान् (५।४२।३६)। निजशब्द आत्मीयार्थो न त्वाऽऽमार्थ इति पूर्वे वाग्योगविदः। तत्र लग्ना विरेजुस्ते त्रिकूटशिखराणि किम् (५।४२।३७)। किंशब्द इवार्थे। अत्रार्थेऽयमव्यवहृतचरः। शरणं पालय मुने कालो मे निर्गमिष्यति (५।१०६।७१)। यास्यतीत्य स्यस्थाने ऽधुनातनः प्रयोगः। जीवितायामथो पत्न्याम् (५।११०।१२)। प्राचीनास्तु जीवन्त्याम्, जीवायामिति वा स्म प्रयुञ्जते। जीवितम् इति नपुंसके भावे क्तान्तमिच्छन्ति प्रायेण। भोगार्थं किं प्रयच्छामि तुभ्यं भावुक कथ्यताम् (६।१२।१३) भावुक इति सहृदयेऽर्थे प्रयोगो यथा हिन्द्याम्। संस्कृते तु भावुकं कल्याणमाह। भावुकं भविकं भव्यम् इति कोषश्च। ततः संन्यासमादाय (६।२१६।२०)। आदानं परतः कस्यचिदर्थस्य ग्रहणं भवति। इहाङ्पूर्वस्य ददातेः प्रयोगोऽसमीचीनः। तमालक्ष्य समीपस्थं स जनः प्रहरप्रदः (६।२१७।२०)। द्वौ यामप्रहरौ समाविति प्रहरशब्दो यामपर्यायः प्रसिद्धः। प्रहरप्रद इति नियतं भाषान्तरप्रभावजो नूत्नः कल्पितः शब्दः। कृष्णस्तमाक्रोशं श्रुत्वा तूष्णीमुवास (६।२५२।४३)। तस्थाविति वक्तव्यम्। उवासेति प्रयोगोऽर्वाक्तनः।

संस्कृते यत्रैकेन धातुना क्रियोच्यते तिङा प्रत्ययेन सहायेन, तत्रार्वाक्तनीषु भाषासु करोतिना कृत्प्रत्ययान्तेन कर्मणा सहचरितेन सोर्थोभिधीयते। तामिमां शैलीमनुकरोति पुराणकारः, अर्वाचीनतां च स्वस्य व्यञ्जः प्रसाधयति। इत्थम्भूतानां प्रयोगाणां दिङ्मात्रमुदाहरामः—कृपां कृत्वा

ममोपरि (५।६।१५) मां कृपयन्निति वक्तव्ये। भोगं कुरु सत्तपःफलम् (५।१३।६) भुङ्क्ष्वेति वक्तव्ये। पर्णानां भक्षणं चरन् (=कुर्वन्) (५।१२।६५)। (पर्णानि) भक्षयन्निति वक्तव्ये।

हृदयङ्गमा उपमोत्प्रेक्षाः

शोभन्ते धातुसंकाशैरङ्कुरैः प्रावृता द्रुमाः। कुलीनैरिव निश्छिद्रैः स्वगुणैः प्रावृता नराः (१।१५।२९-३०)॥ पवनाविद्धशिखरैः स्पृशन्तीव परस्परम्। आजिघ्रन्तीव चान्योन्यं पुष्पशाखावतंसकाः (३०-३१)॥ नागवृक्षाः क्वचित्पुष्पैर्द्रुमवानीरकेसरैः। नयनैरिव शोभन्ते चञ्चलैः कृष्णतारकैः (३१-३२)। अतिमुक्तकवल्लीभिः पुष्पिताभिस्तथा द्रुमाः। उपगूढा विराजन्ते स्वनारीभिरिव प्रियाः (३६-३७)॥ अन्योन्यमर्चयन्तीव पुष्पैश्चैव फलैस्तथा। मारुतावेगसंश्लिष्टैः पादपाः सालबाहुभिः (३६)॥ कदम्बपुष्पस्य जयं घोषयन्तीव षट्पदाः। क्वचित्पुष्पासवक्षीबाः सम्पतन्ति ततस्ततः (४७)॥ जातीचम्पकवत्पुष्पैः शाखालग्नैः शुकैः शुभैः। केतकीव बलाकाभिरशोभत सरिद्वरा (१।१८।६३)॥ कोकिलाभिः समालेव फेनकैः पुष्पितेव सा। हरेणेव यथा गङ्गा प्लक्षेणेव हि सा तथा (६४)॥ भवतैव विनिर्मितमादियुगे सुरहेतिसमूहवरं कुलिशम्। दितिजस्य शरौघमवाप्य गतं शतधा मतिभेदमिवाल्पविदः (१।४५।३५-३६)॥ तयोश्चम्वोस्तदानीं तु बभूव स समागमः। द्यावापृथिव्योः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये (१।४३।२०५)॥ अस्त्रैरन्ये विनिर्भिन्ना रक्तं वेमुर्हता युधि। क्षरज्जलानां सदृशा जलदानां समागमाः (१।४३।२१६)॥ नृत्यन्तमिव चोर्मिभिर्वल्गन्तमिव वायुना। हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च (समुद्रम्) (१।११६।१६७-६८)॥ नराः प्रभञ्जनोद्धूता मुक्तकेशा निरोजसः। पतन्तोऽत्र समीक्ष्यन्ते वेताला इव भूगताः (५।२४।५०)॥ ते बाणाः पपुरेतस्य रुधिरं बहु दारुणाः। पीत्वा पेतुः क्षितौ कूटसाक्षिणः पूर्वजा इव (५।२७।२७)॥ शिरोधरां चकर्ताशु पद्मनालमिव क्षणात् (५।२७।४५)। अनेकवाणनिर्भिन्नस्रवद्रक्तकलेवरः : पुष्पितः किंशुक इव शुशुभे रणमध्यगः (५।६२।२५)॥ गौरिव श्रोत्रहीनस्य लोलाक्षीव विचक्षुषः। परासोः पुष्पमालेव श्रीः कदर्यस्य निष्फला (६।७।२१)॥ यथाङ्गनानां सकलं सौरभ्यमत्युत्तमकान्तिमित्रम्। मन्ये परित्यक्तमनोविनोदा कस्तूरिका गाहृति कालिमानम् (६।१२।३८)॥ ततः सम्पूरयामास मुखं शुम्भस्य पत्रिभिः। यथा पर्णचयैर्वातो मन्दरस्येव कन्दरम् (६।१३।८)॥ ऋते सुतमृणी लोके पितृणां धनवानपि। सजलो पि विना वर्षं चातकानां यथा घनः (६।२०।२२) उदयस्थेन पुत्रेण वर्धते स्वयशः पितुः। निर्मलद्विजराजेन नीरं नीरनिधेरिव (२५)॥ धनिनो न विमुञ्चन्ति बन्धवोऽन्ये च ये जनाः। मधुमत्सुमनोयुक्तं पादपं मधुपा इव (३६)॥ धनाभावेन गृहिणां कृशत्वमुपजायते। सर्वतो ग्रीष्मसमये नभसां सरसामिव (४०)। दुष्टस्वभावं न मुञ्चन्ति दुष्टाः सत्सङ्गमादपि। गङ्गाम्बुसङ्गमेनापि क्षारतामिव नीरधीः (६।२१५।

४०) ।। साधवोपि न मुञ्चन्ति स्वभावं दुष्टसङ्गताः। वृता विषाग्नियुक्सर्पैः श्रीखण्डा इव शीतताम् (४३) ।। कुतश्चित्कारणात् साधोः क्रुद्धस्य प्रकृतिः क्षमा। हुताशनप्रतप्तस्य शीतत्वमिवाम्बुनः (५०) ।। क्षुधाग्निना सुमहच्छरीरं गय दह्यते। यथैव ज्वलितो वृक्षः कोटरस्थेन वह्निना ७।२०।६०) ।। नारायणयशोगीतं प्रतिकण्ठं विनिःसृतम्। श्रुत्वा मूढा न नृत्यन्ति श्वानो वीणाक्वणं यथा (७।२२।१३०) ।। सन्तो हृष्टं समायन्ति श्रुत्वा गीतं जगत्पतेः। समस्तपापविध्वंसं वीणाक्वाणं यथा मृगाः (७।२२।१३१) ।।

अनुप्रासच्छटा

पक्वं कुङ्कुमकिञ्जल्कपुञ्जपिङ्गजटासटम् (१।४५।२२६)। प्रेङ्खत्कपोलपर्यन्तचुम्बिलम्बिजटाचयम् (२३८)। वन्ध वन्ध ग्रसच्छिन्धि भिन्धि भिन्धीति वादिनः (५।२०।६४)। केवलं काम कलना-ललना ललितस्थितः (५।६९।२)। कलकण्ठ-कलालापकल्लोलितदिगन्तरे (६।१८४।१६)। चण्डमुण्डभुजादण्डखण्डदोर्दण्डमण्डिते (६।१८६।३०)।

सुभाषितावलिः

रविर्हि रश्मिजालेन दिवा हन्ति वहिस्तमः। सन्तः सूक्तिमरीच्योघैश्चान्तर्ध्वान्तं हि सर्वदा इति नारदीये पुराणे (४।३७)। सन्ति नाम विरलाः केचन प्रवाचः कवीन्द्रा येऽविप्लुतार्थाः सार्त्राश्चेतोहराः प्रस्तावप्रस्तव्या गिरः सन्दभन्ति। तादृशश्चेह पुराणेऽनल्पाः समुल्लसन्ति विप्रकीर्णाः। ता इमा विचार्य विचार्य सङ्गृह्णीमो रलिकजनास्वादाय विनेयविनयाय च—भारतं (=महाभारतं) भानुमान् विष्णुर्यदि न स्युरमी त्रयः। ततोऽज्ञानतमोन्धस्य काऽवस्था जगतो भवेत् (१।१।४२) ।। एको मुनिस्ताम्रकराग्रहस्तो ह्याम्रेषु मूले सलिलं ददाति। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्वयर्थकरी प्रसिद्धा (१।११।७५) ।। यज्ञं कृत्वा पशुं हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम्। यद्येवं गम्यते स्वर्गो नरकः केन गम्यते (१।१३।३२३) ।। गोपीमन्थनशब्देन बालवत्सरवेण च। गवां हुंकारशब्देन अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते (१।१८।३१३) ।। प्रायः कृतार्थो लोकोऽयं मन्यते नोपकारिणम्। वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् (३३३—३३४) ।। आत्मैव वञ्चितस्तेन यः परं वञ्चयिष्यति (३३८)। न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् (३६७)। यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति। विश्रम्य च पुनर्याति तद्वद् भूतसमागमः (३७१-३७२) ।। लोको वदति वाक्यानि चन्दनं किल शीतलम्। पुत्र-गात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादतिशीतलः (३७८-३७९) ।। राजन्प्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः (१।१९।२३४)। यस्य धर्मार्थमर्येहा तस्यानाहा गरीयसी। प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् (१।१९।२५१-२५२) ।। सर्वत्र सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम्। उपानद् गूढपादस्य तस्य चर्मावृतेव भूः (१।१९।२५८-५९) ।। कामानभिलषन्मोहान्न नरः सुखमेधते। श्येनालयतरुच्छायां व्रजन्निव कपिञ्जलः (१।१९।२६३-६४) ।। तपो यज्ञस्तथा दानं दमादेव

प्रवर्तते । किमरण्यै त्वदान्तस्य दान्तस्यापि किमाश्रमे (१।१९।३१३) ॥ वनेपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां गृहेपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः । अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् (३१५) ॥ सुखं च दान्तः स्वपिति सुखेन प्रतिबुध्यते । समः सर्वेषु भूतेषु मनो यस्य प्रबुध्यते (३१६) ॥ न रथेन सुखं याति न हयेन न दन्तिना । यथात्मना विनीतेन सुखं याति महापथे (३२०) ॥ न तु कुर्याद्धरिः स्पृष्टः सर्पो वाप्यतिरोषितः । अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथात्मा दमवर्जितः (३२१) ॥ न यमं यममित्युहुरात्मा वै यम उच्यते । आत्मा वै यमितो येन स यमस्तु विशिष्यते (३२२) ॥ दमेन हीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः । साङ्ख्यं च योगश्च कुले च जन्म तीर्थाभिषेकश्च निरर्थकानि (३३८) ॥ अपमानात्तपोवृद्धिः संमानाच्च तपः क्षयः । अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव गच्छति (६४०) ॥ आक्रोशेन समो लोके सुहृदन्यो न विद्यते । यस्तु दुष्कृतमादाय सुकृतं स्वं प्रयच्छति (३४२) ॥ एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदिमं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः (३५०-३५१) ॥ श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैतत् प्रधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् (३३५-३५६) ॥ अवमाने वधः प्रोक्तः पुत्र संभावितस्य तु (१।४४।१३) । प्रायः प्रसादे कोपेऽपि सर्वं हि महतां महत् (१।४५।२१३) । असद्ग्रहस्य का कीर्ति व्यंसनस्य क्व यन्त्रणा । विपरीतार्थबोद्धारः सत्पथे केन योजिताः (३४२) ॥ कुलजन्मवयोरूपविभुत्वैः सहितोऽपि यः । वरस्तस्यापि नाहूय सुता देया ह्ययाचतः (३६८) ॥ यथोन्मादादिदुष्टस्य मतिरेव हि सा भवेत् । इष्टानेव पदार्थान् वै विपरीतान् हि मन्यते (३५४) ॥ कस्य नो मनो विशृङ्खलं जगति हि कन्यकापितुः (१।४५।४४२) । शिशुः कष्टो भुजङ्गमः (१।४६।१९५) । विप्रपादतलोद्धृष्टिक्षती भवति यः करः । स करः श्रीकरो नाम अन्यः कर्मकरः करः (१४८।११०) ॥ न विप्रपादोदककर्दमानि न वेदशास्त्रप्रतिघोषितानि । स्वाहास्वधास्वस्तिविवर्जितानि श्मशानतुल्यानि गृहाणि तानि (१२२) ॥ जन्मनः ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारै द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् (१२९) ॥ नदीनां जाह्नवी श्रेष्ठा प्रमदानां प्रतिव्रता । मनुष्याणां प्रजापालो देवानां च जनार्दनः (१।५२।५१) ॥ संसारे यस्य सत्पुत्रा भक्तिमन्तः सदैव हि । सुशीला ज्ञानसम्पन्नाः सत्यधर्मरताः सदा । संभवन्ति गृहे तस्य यस्य विष्णुः प्रसीदति (२।१६।५५—५६) ॥ पुत्रिण्यश्चैकपुत्रेण नार्यो लोके भवन्ति हि (२।६।३) । उन्नता गिरिदुर्गेषु वृक्षाः सन्ति सुपुष्टकाः । पतन्ति वातवेगेन समूलास्तु घनास्तथा । सत्यधर्मविहीनास्ते तथा यान्ति यमक्षयम् (२।१०।१६-१७) ॥ लोभः पापस्य बीजं हि मोहो मूलं च तस्य हि (२।११।१६) । धनं धान्यं कलत्रं तु पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स भुङ्क्ते मर्त्यलोके वै यस्य विष्णुः प्रसन्नवान् (२।१७।५७) ॥ यथा वह्निप्रसङ्गाच्च मलं त्यजति काञ्चनम् । तथा सतां हि संसर्गात् पापं त्यजति मानवः (२।३३।२१)॥ एकैव सार्थिका चिन्ता धर्मस्यार्थे विचिन्त्यते (२।३३।२८) । द्वितीया सार्थिका चिन्ता योगिनां धर्मनन्दिनि ।

अन्या निरर्थिका चिन्ता तां नैव परिकल्पयेत् (२।३३।३०)।। कायनाशकरी चिन्ता बलतेजः प्रणाशिनी। नाशयेत् सर्वसौख्यं तु रूपहानिं निदर्शयेत् (३१)।। तृष्णां मोहं तथा लोभमेतांश्चिन्ता हि प्रापयेत्। पापमुत्पादये-च्चिन्ता चिन्तिता च दिने दिने (३२)। गङ्गातोयेन सम्पूर्णः कुम्भ एव प्रदृश्यते। सुराया बिन्दुना लिप्तो मद्यकुम्भः प्रजायते (२।३४।६)।। आचा-रेण विना मर्त्यो ज्ञानहीनो यति र्यथा (२।४२।४३)। कैवर्तन विना नौर्वा सम्पूर्णा परिसागरे। न भात्येव यथा सार्थः सार्थवाहेन वै विना (४४)।। द्वयोश्च सिंहयो र्मध्ये जलं पिबति सूकरः। द्वयोः सूकरयो र्मध्ये सिंहो नैव पि-बत्यपः (२।४३।६१-६२)।। पृथक्छय्या यदा नारी तदा सा पुंश्चली मता (२।५०।४५)। अग्नेः शिखां कः परिसंस्पृशेद्वै तरेद्धि कः सागरमेव मूढः। गले तु बद्ध्वा सुशिलां भुजाभ्यां को वा सतीं वश्यति (=वशयति) वीतरागाम् (२।५५।१३)।। न तत् सुखाय मन्तव्यं परमार्थेन पण्डितैः। मृतोपमश्च यः शेते सर्वकार्यविनिर्गतः (२।६६।१४८)।। अर्थस्योपार्जने दुःखं दुःखमर्जित-रक्षणे (१५१)। नाशे दुःखं व्यये दुःखमर्थस्यैव कुतः सुखम्। चौरेभ्यः सलिले-भ्योऽग्नेः स्वजनात्पार्थिवादपि (१५२)। भयमर्थवतां नित्यं मृत्यो र्देह-भृतामिव। खे यथा पक्षिभिर्मांसं भक्ष्यते श्वापदै र्भुवि (१५३)।। जले च भक्ष्यते मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् (१५४)। कुटुम्बचिन्ताकुलितस्य पुंसः श्रुतं च शीलं च गुणाश्च सर्वे। अपक्वकुम्भे निहिता इवापः प्रयान्ति देहेन समं विनाशम् (१६२)।। राज्येऽपि हि कुतः सौख्यं सन्धिविग्रह-चिन्तया। पुत्रादपि भयं यत्र तत्र सौख्यं हि कीदृशम् (१६३)।। न ह्यस्ति सर्ववित्कश्चिन्न वा मूर्खोऽपि सर्वतः। यावद्यस्तु विजानाति तावत्तत्र स पण्डितः (१७६)।। एवं वस्त्रयुगं राज्ञां प्रस्थमात्राऽम्बुभोजनम्। यानं शय्यासनं चैव शेषं दुःखाय केवलम् (१७९)।। प्रत्यूषे तूर्यनिर्घोषः समं पुर-निवासिभिः। राज्येऽभिमानमात्रं हि ममेदं वाद्यते गृहे (१८१)।। सव-माभरणं भारः सर्वमालेपनं मलम्। सर्वं प्रलपितं गीतं मृत्युरपहृतचेष्टि-तम् (१८२)।। नरैः पुण्यफलं स्वर्गे मूलच्छेदेन भुज्यते। न चान्यत् क्रियते कर्म सोऽत्र दोषः सुदारुणः (१८६)।। पञ्चैतानीह सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः। आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च (२।८१।४७)।। यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद् यद् इच्छति। तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनु-गच्छति (४८)।। मरणे यादृशो भावः प्राणिनां परिजायते। तादृशाः स्युस्तु सत्वास्ते तद्रूपास्तत्परायणाः। तद्गुणास्ततस्वरूपास्ते भावपूता भवन्ति हि (२।१२३।४६-४७)।। अचिन्त्याः खलु ये भावास्तान्न तर्केण साधयेत्। (३।३।१२) योजयेदित्यन्यत्र .पाठः। तावदेव नयश्री र्विराजते तावदेव जनताभयं भवेत्। तावदेव धृतचित्तता भृशं तावदेव गणना कुलस्य च (३।२२।४०)।। तावदेव तपसः प्रगल्भता तावदेव शमसेवनं नृणाम्। यावदेव ललनेक्षणासवै र्माद्यते द्रुतमदैर्न पुरुषः (४१)।। तावद् विद्या प्रभ-वति तावज्ज्ञानं प्रवर्तते। तावत्सुनिर्मला मेधा सर्वशास्त्रविधारिणी। तावज्जपस्तपस्तावत् तावत्तीर्थनिषेवणम् (३।६१।१६।१७)।। तावच्च

गुरुशुश्रूषा तावद्वितरणे मतिः। तावत्प्रबोधो भवति विवेकस्तावदेव हि (१७)॥ तावत्सत्यं सङ्गरुचिस्तावत्पौराणलालसा। यावत् सीमन्तिनी-लोलनयनान्दोलन नहि (२८)॥ या जिह्वा रघुनाथस्य नामकीर्तनमाद-रात्। करोति, विपरीता या फणिनो रसनासमा (५।१६।३६)॥ गुरवः कृपया युक्ता भाषन्ते सेवकेऽखिलम् (५।३६।२)। रामस्मारी कदाप्येव न भवेद्रिपुतो भयी (५।५५।६४)। सूर्यो जगत्प्रकाशाय समुदेति जगत्यहो। उलूकानां रुचिकरो न भवेत्तत्र का क्षतिः (५।५८।११-१२)॥ फलं हि साधनायत्तं हेतुः फलवशो न तु (५।६६।६६)। संसारे स्मिन् क्षणार्धोपि सत्सङ्गः शेवधिर्नृणाम्। यस्मादवाप्यते सर्वं पुरुषार्थचतुष्टयम् (५।८४-२४)॥ यजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान्। छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः (२७)॥ नास्ति चिन्तासमं दुःखं कायशोषणमेव हि (५।८७।४७)। सन्तः प्रतिष्ठा दीनानां दैवादुद्भूतपाप्मनाम्, आर्तानामार्ति-हन्तारो दर्शनादेव साधवः (५।६४।२२)॥ न तृप्तिरशनादन्या न गुरुर्जन-कादपि। न पात्रमन्यद् विप्रेभ्यो न देवः केशवात् परः (४६)॥ न गङ्गया समं तीर्थं न दानं सुरभीसमम्। न गायत्र्या समं जाप्यं न द्वादश्या समं व्रतम् (५०)॥ न भार्यया समं मित्रं न धर्मो दयया समः। न स्वातन्त्र्य-समं सौख्यं गार्हस्थ्यान्नाश्रमो वरः (५१)॥ न सत्यात्पर आचारो न सन्तोषात्परं सुखम् (५२)। यत् कृष्णप्रणिपातधूलिधवलं तद्वर्ष्म तद्वच्छु-भम्, ते नेत्रे तपसार्जिते सुरुचिरे याभ्यां हरिर्दृश्यते। सा बुद्धि विमलेन्दु-शङ्खधवला या माधवव्यापिनी, सा जिह्वा मृदु भाषिणी नृप मुहुर्या स्तौति नारायणम् (५।६५।१७)॥ उन्नता गिरिदुर्गेषु वृक्षाः सन्ति सुपुष्टकाः। पतन्ति वातवेगेन समूलास्तु घना अपि (५।६६।१३६)॥ सत्य-धर्मविहीनास्ते तथा यान्ति यमालयम्। सामान्यं सर्वजन्तूनां बलं धर्मस्तु केवलः (४०)॥ व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते। व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्गाम्यव्यसनी नृप (५।६६।३१)॥ धर्मं शनैः संचिनुयाद् वल्मीक-मिव पुत्तिकाः। धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् (५।६६।१६)॥ विनयो रत्नमुकुटं सत्यधर्मौ च कुण्डले। त्यागश्च कङ्कणो येषां किं तेषां जडमण्डनैः (२८)॥ अविश्राममनालम्बमपाथेयमदेशिकम्। मृतः कान्तार-मध्वानं कथमेको गमिष्यसि (२३)॥ भूतिभिर्नष्टदृष्टाभि र्नृत्यन्ते न महा-शयाः। नागताभिर्न याताभिर्नदीभिश्चोयतेऽम्बुधिः (३०)॥ ध्यानमेव कृते श्रेष्ठं त्रेतायां यज्ञ एव च। द्वापरे चार्चनं तिष्ये दानं च हरिकीर्तनम् (५।११४।३६५)॥ अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः प्रत्यक्षं सर्वदेहिनाम् (५।११७।-३४)। गीरिव श्रोत्रहीनस्य लोलाक्षीव विचक्षुषः। परासोः पुष्पमालेव श्रीः कदर्यस्य निष्फला (६।७।२१)॥ महात्मानो न गृह्णन्ति हिंसमानान् रिपूनपि। सपत्नीं प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः (२२)॥ सुजनो न याति विकृतिं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि। छिन्नोपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य (२३)॥ दैवं परं विनश्यति तनुरपि न श्री र्निवे-दिता सत्सु। अवशिष्यते हिमांशोः सैव कला शिरसि या शम्भोः (२४)॥

ते साधवो भुवनमण्डलमौलिभूता ये साधुतामनुपकारिषु दर्शयन्ति। आत्म-प्रयोजनवशात् कृतच्छिन्नदेहाः पूर्वोपकारिषु खलोपि हितानुरक्तः (२५)॥ मुनीन्द्रास्तं न शंसन्ति यस्त्यजेच्छरणागतम् (६।८।५६)। गृह्णन्तीति ग्रहाः सर्वे ग्रहाः पीडाकराः स्मृताः (६।३४।४०)। न लिङ्गं धर्मकारणम् (६।८०। १०६)। अवैष्णवो हतो विप्रो हतं श्राद्धमयोगि च। अब्रह्मण्यं हतं क्षत्र-मनाचारं हतं कुलम् (६।१२५।१९)॥ सदम्भश्च हतो धर्मः क्रोधेनैव हतं तपः। अदृढं च हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं श्रुतम् (२०)॥ उपजीव्या हता कन्या स्वार्थे पाकक्रिया हता। शूद्रभिक्षो हतो यागः कृपणस्य हतं धनम् (२२)॥ अनभ्यासहता विद्या हतो राजा विरोधकृत्। जीवनार्थं हतं व्रतम् (२३)॥ असत्या च हता वाणी तथा पैशुन्यवादिनी। सन्दिग्धश्च हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः (२४)॥ हतमश्रोत्रिये दानं हतो लोकश्च नास्तिकः। अश्रद्धया हतं सर्वं कृतं यत् पारलौकिकम् (२५)॥ कर्पूरा-गरुभारं हि उष्ट्रो वहति निःयशः। मध्यगन्धं न जानाति तथा विष्णु बहिर्मुखाः (६।१३१।५१)॥ मृगाः शालं हि जिघ्रन्ति कस्तूरीगन्ध-मिच्छवः। स्वनाभिस्थं न जानन्ति तथा विष्णुं बहिर्मुखाः (५२)॥ उपदेशो हि मूर्खाणां वृथा वै नगनन्दिनि। तथैव विष्णुभक्ते हि उपदेशो बहिर्मुखे (५३)॥ बुद्धिं परेषां दास्यन्ति लोके बहुविधा जनाः। स्वयमाचरते सोपि नरः कोटिषु दृश्यते (६।१३२।३५)॥ यत्कर्म विष्णु-देवत्यं नहि गर्भस्य कारणम् (८४)। सर्वेषामेव भावानां भावशुद्धिः प्रश-स्यते (९२)। स्वकरे कङ्कणं बद्ध्वा दर्पणैः किं प्रयोजनम् (९९)। स्व-धर्मेणागतं द्रव्यं शुक्लद्रव्यं तदुच्यते (११०)। रज्जुबद्धाश्च पशवः प्रभुणा स्वेच्छया यथा। नीयन्ते कर्मबन्धेन मनुजा अपि भूतले (११६-११७)॥ पङ्केनैव यथा पङ्कं रुधिरं रुधिरेण वै। हिंसया कर्मणा कर्म कथं क्षाल-यितुं क्षमः (१४०-१४१)॥ अनपत्यः सुखी नित्यं कुपुत्रो दुःखदायकः (६।१९६।७४)। न चेन्द्रस्य सुखं किञ्चिन्न सुखं चक्रवर्तिनः। विरक्तस्य सुखं तात मुनेरेकान्तशीलिनः (७९)॥ कर्मणां च लयो मोक्षः सुखदुःख-प्रदायिनाम्। तदुत्पत्तिस्तु बन्धः स्यादित्यसौ शास्त्रनिर्णयः (६।२०४।२३)॥ निधनं पुरुषं लोके सर्वे मुञ्चन्ति बान्धवाः। न मुञ्चन्ति सखायस्तु तद्-दुःखेन दुःखिताः (६।२०७।६६-६७)॥ समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतवः समु-त्थितापत्कुलधूमकेतवः। अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मण-पादपांसवः (६।२५५।५१)॥ ज्ञानं सम्प्राप्य संसारे यः परेभ्यो न यच्छति। ज्ञानरूपी हरिस्तस्मै प्रसन्न इव नेक्षते (७।३।१८)॥ यस्मिन्दिने मुनिश्रेष्ठ श्रूयते न हरेः कथा। तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये घनच्छन्नं न दुर्दिनम् (७।१।३०-३१)॥ निःश्रेयसं दानलभ्यं बललभ्या तु मेदिनी (७।३।२९)। परेण दत्तः सन्तापः सदा तिष्ठति नोत्तमे। सलिलं सन्तप्तं क्षणाच्छीतलतां व्रजेत्··· (७।५।८५)॥ सरोजिनीगुणं वेत्ति भृङ्ग एव न दर्दुरः (७।५।१०५)। कार्ये सिद्धे श्रमो न स्यादसिद्धे श्रम एव हि (११४)॥ वनं परित्यज्य कृशानु-भीत्या जलं प्रविष्टा नलिनी सुखार्थम्। सन्दह्यते तत्र हिमानलेन, यद्यस्य

कर्म न तदन्यथा स्यात् (१५५) ।। चकोरपेयं पीयूषं गगने रोहिणीपतेः । किं शक्नुवन्ति तत् पातुं वायसा बलिनोऽपि च (७।७।८६-८७) ।। पुत्रप्रयोजना भार्याः पुत्राः पिण्डप्रयोजनाः (७।६।८९) । न प्राप्नोति सुखं जातु नीचसङ्गान्महानपि । प्रेतसङ्गान्महादेवो नग्नो भग्नविभूषणः (७।६।१०२-१०३)।। मनस्येक वचस्येक कर्मण्येक महात्मनाम् । मनस्यन्यद् वचस्यन्यत्कर्मण्यन्यद् दुरात्मनाम् (७।६।१०८-१०९) ।। पापेभ्यः पुण्य कर्माणि न रोचन्ते कदापि च । न रोचते मक्षिकाभ्यः सुगन्धि चन्दनं यथा (७।१७।२१५-२१६) ।। यस्मिन् सिन्धौ शशी जातस्तत्र क्ष्वेडोद्भवोऽपि च (७।१९।१२) ।

इत्यवसिता सुभाषितावलिः ।

आदेरान्तं परामृश्य पुराणं पाद्मसंज्ञकम् ।
आदेयं व्यक्तिमानीतमनादेयमुपेक्षितम् ।। १ ।।

अर्थः परीक्षितः सर्वः शब्दश्चेहापि लेशतः ।
अर्थः प्रधानमाख्याने शब्दस्तत्रोपसर्जनम् ।। २ ।।

पुराणेऽस्मिन्यथान्यत्र वाग्भ्रंशे नाम सत्यपि ।
इत्युपेयं क्वचित्कोणे स्थितं काव्यमनुत्तमम् ।। ३ ।।

मया बद्धेन तीर्थेन ह्युदाहारेण यत्नतः ।
प्रवेक्ष्यन्ति सुखं सन्तो गभीरां पाद्मनिम्नगाम् ।। ४ ।।

कीदृशीयं कृतिर्मे स्याद् गुण्याऽगुण्या च नोभयी ।
कृष्टयोऽत्र कषायन्ते तूष्णीकामास्महे वयम् ।। ५ ।।

इति श्री चारुदेवशास्त्रिणः कृतिषु पाद्मे पुराणे भूमिकेयं पर्यवसिता ।
शुभं भूयादध्यापकानामध्यायकानां च ।